

**CENTAR ZA EVALUACIJU, TESTIRANJA I
ISTRAŽIVANJA**

ISTRAŽIVAČKI PROJEKAT

**Oslonci i barijere za inkluzivno obrazovanje u
Srbiji**

**Beograd
Decembar 2006.**

Sadržaj

1. Uvod.....	3
1.2. Ciljevi i metodologija istraživanja.....	5
2. Rezultati istraživanja.....	8
2.1. Donosioci odluka u obrazovanju (MPS, MRZSP, Zavod).....	9
2.1.1. Obuhvat dece sa posebnim potrebama redovnim obrazovanjem.....	9
2.1.2. Kako se opaža važnost rada na inkluziji?.....	10
2.1.3. Stav prema inkluziji.....	11
2.1.4. Šta se dobija uvođenjem inkluzivnog obrazovanja?.....	12
2.1.5. Šta treba da budu prioriteti u razvoju inkluzivnog obrazovanja?.....	15
2.1.6. Šta bi bilo moguće uraditi u postojećim uslovima?.....	15
2.1.7. Koji su uslovi/okolnosti koji potpomažu odnosno otežavaju inkluziju.....	16
2.1.8. Na koji način donosioci odluka u obrazovanju mogu da podrže inkluziju.....	16
2.1.9. Ocena postojećih kompetencija za rad na inkluziji i potrebe.....	17
2.1.10. Finansiranje inkluzije.....	17
2.1.11. Šta je potrebno pružiti školama da bi bile uspešne u inkluziji.....	17
2.1.12. Kako uticati na motivaciju nastavnika da rade sa decom sa PP?.....	19
2.1.13. Ocenjivanje dece sa PP.....	19
2.1.14. Individualni obrazovni planovi.....	20
2.1.15. Dobri i loši primeri inkluzije dece sa PP.....	20
2.1.16. Medijska vidljivost dece sa PP.....	21
2.2. Deca sa posebnim potrebama.....	22
2.3. Predstavnici lokalne zajednice, direktori škola, nastavnici i roditelji.....	24
2.3.1. Obuhvat dece sa posebnim potrebama redovnim obrazovanjem.....	24
2.3.2. Kako se opaža važnost rada na inkluziji?.....	25
2.3.3. Stav prema inkluziji.....	26
2.3.4. Šta se dobija uvođenjem inkluzivnog obrazovanja?.....	31
2.3.5. Šta treba da budu prioriteti u razvoju inkluzivnog obrazovanja?.....	32
2.3.6. Kakve su postojeće kompetencije za inkluzivno obrazovanje?.....	33
2.3.7. Šta bi mogli biti oslonci i prepreke pri uvođenju inkluzivnog obrazovanja?.....	34
2.3.8. Šta bi bilo moguće uraditi u postojećim uslovima?.....	34
2.3.9. Nastava i učenje dece sa PP koja su već uključena u redovno obrazovanje.....	35
2.3.10. Potrebe nastavnika u pogledu obuke i treninga.....	36
2.3.11. Prilagođavanje nastavnih planova i programa.....	38
2.3.12. Ocenjivanje dece sa PP.....	39
2.3.13. Odnos nastavnik učenik i učenik-učenik.....	40
2.3.14. Finansijski aspekt obrazovanja dece sa PP.....	42
2.3.15. Saradnja između roditelja dece sa PP.....	42
2.3.16. Medijska vidljivost dece sa PP.....	43
2.4. Mreža inkluzivnog obrazovanja.....	44
3. Zaključak i preporuke.....	48
3.1. Zaključak.....	49
3.2. Preporuke.....	51

1. Uvod

U mnogim pregledima obrazovanja u Srbiji navodi se da je obuhvat dece obaveznim obrazovanjem skoro 100% (npr. UNESCO navodi da je net enrolment u Srbiji oko 96% - <http://gmr.uis.unesco.org/ViewTable.aspx>). Međutim, ovako visok procenat „sakriva“ činjenicu da mnoga deca ustvari nisu uključena u obrazovni sistem. Tu se pre svega radi o deci koja imaju potrebu za dodatnom podrškom (deca sa posebnim potrebama) i romska deca, ali i mnoga deca iz svih marginalizovanih grupa imaju veću šansu da budu isključena iz redovnih škola. Po nekim procenama u Srbiji postoji oko 10% dece sa posebnim potrebama od kojih mnoga nisu obuhvaćena obrazovnim sistemom (OECD review „Educational Policies for Students at Risk and those with Disabilities in South Eastern Europe, 2006). Pored toga, prema zvaničnim podacima oko 20% romske dece je van redovnih osnovnih škola, ali ako se u tu brojku uključe romska deca koja nisu registrovana, koja su raseljena sa Kosova i ona koja su deportovana iz Zapadnih zemalja procenat romske dece koja nisu obuhvaćena obrazovanjem može biti čak i 80%!

Pored velikog broja dece koja nisu ni obuhvaćena obrazovanjem postoji značajan problem i sa obrazovanjem dece koja su formalno upisana u redovne škole. Naime, naš obrazovni sistem je nefleksibilan što znači da su nastavni programi i metode rada podešeni spram modalnog deteta, tj. dominantne većine. Sva deca koja se ne uklapaju u takve nastavne programe i metode rada jednostavno ne dobijaju obrazovanje koje bi bilo u skladu sa njihovim razvojnim i obrazovnim potrebama. To znači da su u postojećem obrazovnom sistemu ugrožena, ne samo deca koja su isključena iz škola, već i mnoga deca koja pohađaju redovne škole.

Pomenuti problemi su samo vrh ledenog brega u smislu da je neke bazične probleme u obrazovanom sistemu najlakše uočiti na primeru najslabijih karika. Moglo bi se opravdano postaviti pitanje da li u obrazovnom sistemu koji se ne usklađuje sa razvojnim i obrazovnim potrebama dece uopšte postoje deca koja „profitiraju“? Ili, drugačije formulirano, da li bi

unapređivanjem kapaciteta škola i nastavnika da budu u službi potreba dece dobila samo deca koja pripadaju marginalizovanim grupama ili bi ustvari sva deca dobila kvalitetnije obrazovanje?

U narednom periodu jedan od važnih oblasti u reformi obrazovnog sistema biće stvaranje inkluzivnog obrazovanja, tj. obrazovanja koje će biti u funkciju učenika i njihovih razvojnih i obrazovnih potreba. U tom kontekstu važno je da se na osnovu istraživanja sa nastavnicima, direktorima škola, predstavnicima lokalne zajednice, roditeljima i učenicima utvrde oslonci i barijere za razvoj inkluzivnog obrazovanja u Srbiji.

Pod inkluzijom se obično podrazumeva potpuno učešće u društvenom životu svih osoba bez obzira na pol, nacionalno, versko i socio-ekonomsko poreklo, sposobnosti i zdravstveno stanje.

Inkluzivno obrazovanje podrazumeva, da sva deca treba da dobiju kvalitetno obrazovanje u okviru redovnih škola bez obzira na pol, nacionalno, versko i socio-ekonomsko poreklo, sposobnosti i zdravstveno stanje. Istovremeno, to znači da škole i vrtići treba da se prilagode obrazovnim potrebama dece, a ne da se obrazuju samo ona deca koja mogu da se uklope u postojeći obrazovni proces.

Inkluzija se oslanja na princip poštovanja prava na obrazovanje. Svako dete ima pravo na kvalitetno obrazovanje u skladu sa svojim mogućnostima i sposobnostima. Inkluzivno obrazovanje pruža mogućnost svoj deci da budu deo školske zajednice i tako se pripreme da, kao odrasle osobe, ravnopravno učestvuju u društvenom životu.

Međunarodni dokumenti na koje se oslanja inkluzivno obrazovanje:

- 1948 - Univerzalna Deklaracija o ljudskim pravima (Garantuje pravo na obrazovanje svakom detetu, bez diskriminacije po bilo kom osnovu)
- 1989 - UN Konvencija o pravima deteta (Garantuje pravo na obrazovanje svoj deci, bez diskriminacije po bilo kom osnovu)
- 1990 - Svetska Deklaracija o obrazovanju za sve (Džomtijan Deklaracija)
- 1993 - Standardna pravila UN o izjednačavanju mogućnosti za obrazovanje za ometene osobe (Pravilo 6.: Ne samo da afirmiše

jednaka prava na obrazovanje za svu decu, mlade i odrasle ometene osobe, već promoviše obrazovanje u okviru “integrativnog školskog okruženja” i u okviru “redovnog školskog sistema”)

- 1994 - Saopštenje iz Salamanke & Okvirni principi za delovanje (“...škole treba da obrazuju svu decu nezavisno od njihovih fizičkih, intelektualnih, socijalnih, emocionalnih, jezičkih i drugih karakteristika”. “ Takve škole treba da uključuju ometenu i obdarenu decu, decu koja rade i decu sa ulice, decu nomade i pripadnike različitih jezičkih, nacionalnih ili kulturnih manjina, kao i svu ostalu posebno ugroženu i osetljivu decu....” (paragraf 3))
- 2000 - Svetska Deklaracija o obrazovanju za sve i Okvir za delovanje, Dakar (Neophodnost da se podrže marginalizovane grupe)
- 2001 – Education for All (EFA)/Obrazovanje za sve

Kada se govori o inkluziji obično se misli uglavnom na uključivanje dece sa smetnjama u razvoju. Pod inkluzivnim obrazovanjem podrazumevamo obrazovni sistem koji je otvoren za *svu* decu, a pre svega za onu koja su, zbog svog marginalizovanog društvenog položaja ili isključena iz sistema obrazovanja ili im taj sistem ne pruža adekvatnu podršku kao što su: deca sa smetnjama u razvoju, deca koja pripadaju različitim nacionalnim manjinama (pre svega romska deca), izbegla i raseljena deca, deca bez roditeljskog staranja i deca iz socijalno ugroženih porodica.

Inkluzija marginalizovane dece u obrazovni sistem je dugoročan i etapni proces. Već sad neka deca koja su bila isključena iz redovnih škola bi mogla da se uključe, a nakon toga bi taj proces išao dalje uključivanjem ostalih grupa dece za čije uključivanje je potrebno više vremena da se škole, nastavnici, roditelji i deca pripreme za inkluziju.

1.2. Ciljevi i metodologija istraživanja

Osnovni cilj istraživačkog projekta «Oslonci i barijere za inkluzivno obrazovanje u Srbiji» bio je da se utvrde faktori koji mogu podstaći i omogućiti

uspešno inkluzivno obrazovanje, kao i faktori koji mogu predstavljati značajne barijere. Rezultati ovog istraživanja treba da omoguće uslove za unapređenje delotvornosti i efikasnosti narednih programskih aktivnosti u domenu razvoja inkluzivnog obrazovanja.

Istraživanje je sprovedeno u Subotici, Zaječaru, Nišu, Kragujevcu, Novom Pazaru i Beogradu i obuhvatilo je sledeće učesnike:

- Donosiocima odluka u obrazovanju (predstavnik: Ministarstva prosvete i sporta Republike Srbije, Zavoda za unapređenje obrazovanja i vaspitanja i predstavnik lokalne administracije zadužen za pitanja obrazovanja na lokalnom nivou)
- Direktore osnovnih škola
- Učitelje i nastavnike osnovnih škola
- Učitelje i nastavnike uključene u "Mrežu inkluzivnog obrazovanja" (Kragujevac, Zaječar, Niš)
- Roditelje (dece sa posebnim obrazovnim potrebama i dece bez posebnih obrazovnih potreba)
- Decu sa posebnim obrazovnim potrebama

Istraživanje je bilo uglavnom kvalitativnog tipa, a osnovne tehnike prikupljanja podataka bile su: fokus grupe, intervjui i upitnici. Donosioci odluka u obrazovanju i direktori škola su bili intervjuisani dok su sa nastavnicima, roditeljima i decom bile organizovane fokus grupe. Takođe, nakon fokus grupa, nastavnici su popunjavali i jedan kraći upitnik o temama i oblicima podrške potrebnim za uspešniji rad sa decom sa PP.

Fokus grupe su bile sastavljene od 8-10 učesnika.

U istraživanju je učestvovalo ukupno 114 ispitanika. Struktura ispitanika prikazana je u tabeli 1:

Tabela 1.

Struktura ispitanika

Rb.	Kategorija ispitanika	Broj ispitanika
1.	Predstavnici Ministarstva prosvete i sporta	2
2.	Predstavnici Ministarstva za rad, zapošljavanje i socijalnu politiku	1
3.	Predstavnici Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja	1
4.	Predstavnici lokalne zajednice	10
5.	Direktori osnovnih škola	6
6.	Nastavnici	34
7.	Roditelji dece sa PP	20
8.	Roditelji dece bez PP	24
9.	Deca sa PP	16

Istraživanje je bilo fokusirano na sledeće teme:

1. Inkluzivno obrazovanje - odnos, motivacija, kompetencije i potrebe kada je u pitanju širenje inkluzivnosti obrazovanja
2. Utvrđivanje statusa i potreba dece i roditelja (marginalizovane dece i druge dece) u ostvarivanju koncepta inkluzije

Istraživanje je realizovano u periodu od 1. septembra do 15. decembra 2006.godine.

Organizacija istraživanja izvedena je uz veliku pomoć i saradnju predstavnika lokalnih nevladinih organizacija koje se bave problemima dece ometene u razvoju, koji su podržani od strane Save the Children UK, koordinatorima «Mreže inkluzivnog obrazovanja» podržanim od strane Fonda za otvoreno društvo i stručnih saradnika osnovnih škola u kojima je izvedeno istraživanje.

2. Rezultati istraživanja

Prikaz rezultata istraživanja započecemo analizom intervjua sa donosiocima odluka u obrazovanju (predstavnicima Ministarstava i Zavoda za unapređenje vaspitanja i obrazovanja). Nakon toga, u posebnim odeljcima prikazaćemo šta o inkluzivnom obrazovanju misle deca sa PP, a zatim šta o ovoj temi misle predstavnici lokalne zajednice, direktori škola, nastavnici i roditelji dece sa i bez PP. Na kraju daćemo i prikaz intervjua koje smo vodili sa nastavnicima, članovima Mreže za inkluzivno obrazovanje iz Kragujevca, Niša i Zaječara.

2.1. Donosioci odluka u obrazovanju (MPS, MRZSP, Zavod)

2.1.1. Obuhvat dece sa posebnim potrebama redovnim obrazovanjem

Po rečima predstavnika MPS i Zavoda, u našem obrazovnom sistemu deca sa PP školuju se u specijalnim školama i u specijalnim odeljenjima pri redovnim školama. Jedan broj dece sa PP školuje se i u redovnim školama i najčešće se radi o deci sa telesnim nedostacima a ređe o deci koja su mentalno ometena u razvoju. U školama se trenutno ne poštuje model „obrazovanje za sve“ koji je preporučen milenijumskim ciljevima UN-a. Pored specijalnih škola, u nekim gradovima postoje i dnevni boravci koji su osnovani od strane udruženja roditelja, nevladinih organizacija i lokalne zajednice. U tim dnevnim boravcima deca provode određeno vreme baveći se različitim aktivnostima, a glavni cilj ovih aktivnosti je socijalizacija dece sa PP.

Kada se govori o broju dece sa PP njihov tačan broj se ne zna pošto se nigde ne vodi jedinstveni registar tj. baza sa podacima o ovoj deci. Prema podacima Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja, u Srbiji postoje ukupno 74 specijalne škole od kojih je 49 osnovnih i 25 srednjih. Vrste specijalnih škola i broj učenika koji su ih pohađali u školskoj 2005-2006 školskoj godini prikazani su u tabeli 2,

Tabela 2.
Broj specijalnih osnovnih i srednjih škola i broj učenika

<i>Tip ometenosti</i>	<i>Osnovna škola</i>	<i>Broj učenika</i>	<i>Srednja škola</i>	<i>Broj učenika</i>	<i>Ukupno škola</i>	<i>Ukupno učenika</i>
<i>mentalna ometenost</i>	36	4812	18	1367	54	6179
<i>oštećenje sluha</i>	7	366	5	167	12	533
<i>oštećenje vida</i>	2	117	1	63	3	180
<i>poremećaji u ponašanju</i>	2	97	1	90	1	187
<i>telesna invalidnost</i>	2	352	0	0	2	352
<i>Ukupno</i>	49	5744	25	1687	74	7431

U ovim školama nastavu realizuje 1785 nastavnika, većinom defektologa. Takođe, postoje ukupno 82 redovne osnovne škole i 6 srednjih škola koje imaju specijalna odeljenja i u njima nastavu pohađa oko 3700 dece sa PP. Nastavu u ovim odeljenjima realizuje 155 defektologa i 97 nastavnika drugih obrazovnih profila.

2.1.2. Kako se opaža važnost rada na inkluziji?

Predstavnici Ministarstva smatraju da je MPS prepoznalo inkluzivan model obrazovanja kao jedan od glavnih prioriteta. Da je to tako govori podatak da je inkluzivno obrazovanje uključeno u sva strateška dokumenta koja definišu okvir delovanja MPS, kao što su:

- Nacionalni plan akcije za decu
- Strategija za smanjenje siromaštva
- Strategija za unapređivanje obrazovanja Roma
- Milenijumski ciljevi razvoja
- Evropski okvir za poboljšanje stručnog obrazovanja i osposobljavanja
- Strateški ciljevi obrazovanja i obuke do 2010. godine u zemljama Evropske unije

Takođe, MPS pored potpisanih dokumenata, pruža stalnu podršku projektima usmerenim ka razvoju inkluzivnog obrazovanja. Ministarstvo ima

stav da je neophodno pronalaženje i uvođenje sistema inkluzivnog društva jer je to uslov za inkluzivno obrazovanje.

Međutim, posmatrano šire, tj. na nivou celog društva, inkluzija dece sa PP po mišljenju i predstavnika Ministarstava i Zavoda još uvek nije prioritet.

Predstavnik Ministarstva za rad zapošljavanje i socijalnu politiku

Već duže vreme se o tome priča ali u zakonu još uvek ne postoji ni jedan član koji bi obavezivao redovne škole da upišu dete sa PP. Još uvek je tu „čuvena“ kategorizacija tj. komisijska rešenja sa kojima se dete upućuje u specijalnu školu i samim tim redovna škola nema nikakvu obavezu da primi i prihvati to dete. To je još uvek tema koja se stavovski razmatra i razmišlja da li bi ulazak te dece u sistem redovnog obrazovanja zapravo snizio sam kvalitet rada u redovnim školama. Ta dilema se najčešće postavlja kao pitanje kada govorimo o redovnom sistemu obrazovanja. Problem je što se ova deca ne vide i još uvek ona nisu društvena briga. Treba raditi na senzibilizaciji javnosti i povećanju informisanosti.

2.1.3. Stav prema inkluziji

Posmatrajući sistem obrazovanja u celini, možemo da zaključimo da su stavovi prema inkluziji dece sa PP još uvek negativni. U osnovi ovih negativnih stavova su, pre svega, strah od nepoznatog i nepoznavanje pojma inkluzije. Takođe, ne postoji jedinstven stav o inkluziji dece sa PP i jedinstvena platforma o implementaciji. Školama je potrebna jedna vrsta podrške koju na žalost one još uvek ne dobijaju. Redovne osnovne škole u kojima se nalaze deca sa smetnjama u razvoju nemaju adekvatnu stručnu podršku (defektolog, pedagog psiholog).

Najčešći argumenti protiv inkluzije su:

- velik broj učenika u odeljenjima i samim tim nemogućnost nastavnika da detetu sa PP pruži odgovarajuću pažnju,
- nedefinisane uloge u smislu ko je taj koji treba da nastavnicima pruži podršku

- neadekvatna obuka nastavnika za rad sa decom sa PP
- nedoumica da li će zbog posebnog tretmana koje zahtevaju deca sa PP i prilagođavanja nastave njima ostala deca u odeljenju biti uskraćena,
- kako će druga deca da prime u kolektiv decu sa PP, i vrlo često,
- strah od reakcije roditelja ostale dece.

2.1.4. Šta se dobija uvođenjem inkluzivnog obrazovanja?

Predstavnik Ministarstva prosvete i sporta:

Dobit će biti mnogo šira i neće samo biti fokusirana na dete koje ima poteškoće i razvoju. Problemi koje ima dete sa smetnjom u razvoju nije dovoljan razlog da bi se ono izdvojilo od druge dece. Pozitivni efekti inkluzije su svest o različitosti, mogućnost da deca mogu da se kompleksnije i sa više podsticaja razvijaju. Ako se u inkluzivnom pristupu na jedan određen način razmišlja o deci koja su ispod nivoa i deci iznad nivoa u smislu nadarene dece vi onda nudite jednu širu lepezu sadržaja.

Uvođenjem inkluzivnog modela obrazovanja povećao bi se obuhvat dece sa PP obrazovno vaspitnim sistemom, unapredio bi se njihov kvalitet obrazovanja i bila bi im pružena mogućnost za profesionalno osposobljavanje i osamostaljivanje za život.

Predstavnik Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja :

Deca sa posebnim potrebama bi dobila saznanje da škola nije mesto samo za savladavanje sadržaja, već treba da postane trg, gde se svi okupljaju a ne da neko dete sedi kod kuće izdvojeno i bez ikakve mogućnosti za kontaktom sa drugom decom. Možemo samo da zamislimo koliko sama dečija igra može biti podsticaj za dete sa smetnjama ili poteškoćama u razvoju. Nije samo učitelj podsticaj i sadržaj nego i kompletno okruženje i svest o tome da negde pripada. Deca bi prvo dobila obrazovanje, a onda ispunjenje i svih ostalih dečijih i ljudskih prava.

Roditelji dece sa PP bi dobili jednu sigurnost, osećaj da nisu izdvojeni i od strane društva prepušteni sami sebi kao što je trenutno slučaj. Najčešće roditelji kucaju na različita vrata najpre da izleče svoje dete, a posle toga da uključe svoje dete da se druži sa ostalom decom. Znači, inkluzijom ojačavamo roditelje a samim tim će i oni biti pod manjim stresom i sposobniji da sa detetom ostvare kvalitetniji odnos. Roditelji bi postali ekonomski nezavisniji jer ne bi moralo više članova porodice da brine o detetu.

Deca bez PP stekla bi svest da nisu svi isti i da činjenica da je neko drugačiji nije razlog da bude isključen iz društva. U inkluzivnoj školi, deca bez PP bi mogla da nauče neke stvari koje inače ne bi naučili kao što je znakovni jezik, Brajeva azbuka. Deca bi postala tolerantnija na različitost i manje sklona diskriminaciji.

Roditelji dece bez PP bi dobili šansu da formiraju pozitivne stavove prema deci sa PP, tj. dobili bi isto što i njihova deca samo u širem obimu.

Inkluzivnim modelom obrazovanja nastavnici bi unapredili svoje profesionalne kompetencije u smislu boljeg poznavanja specifičnih potreba dece sa PP i opštim razvojnim potrebama dece. Nastavnici dobijaju mogućnost da kompleksnije i složenije pristupaju poslu i da na taj način podignu kvalitet nastave.

Škole bi kroz veći obuhvat dece sa PP dobile mogućnost da povećaju broj upisane dece, da unaprede kvalitet obrazovno vaspitnog procesa i da zaposlenima ponude širi izbor programa stručnog usavršavanja.

Lokalna zajednica postaje servis svih građana, učestvuje u stvaranju uslova za kvalitetniji život svih njenih građana što posredno dovodi do smanjenja broja socijalnih slučajeva i rasterećuje budžet smanjenjem socijalnih davanja porodicama.

Inkluzivnim obrazovanjem država i društvo postižu ostvarenje propisanih strateških ciljeva i u celini postaju kvalitetniji.

Stav svih sagovornika je bio da ukoliko inkluzija bude dobro pripremljena i praćena odgovarajućima zakonima i obukom nastavnika male su mogućnosti da inkluzijom neko nešto izgubi.

Međutim, ukoliko inkluzija ne bude sprovedena na pravi način mogući su veliki otpori u implementaciji. Otpori se naročito mogu očekivati u krugovima defektologa kod kojih postoji strah da će na taj način ostati bez

posla. Takođe, postoji strah kakav će biti odnos učenika bez smetnji u razvoju prema deci sa PP. Da bi se izbegli mogući problemi ove vrste potrebno je osmisliti i na vreme sprovesti odgovarajuću kampanju.

Predstavnik Ministarstva za rad zapošljavanje i socijalnu politiku :

Treba podržati i inkluzivno i specijalno obrazovanje. Na primer, dete koje ima teških fizičkih problema će biti mnogo srećnije i bez regresivnih modela ponašanja ako se upiše u specijalnu školu. Onda se postavlja pitanje da li je roditelj srećniji i zadovoljniji ako se dete uključi u specijalizovane programe njemu prilagođene, ako se kući vrati sa peticom nasmejano ili da ode u redovnu školu po svaku cenu i da je šikanirano, omalovažavano i vrati se svakog dana kući sa suzama. Ne inkluzija po svaku cenu i sve dece. Inkluzija treba da vodi ka zadovoljstvu i sreći i roditelja i dece, ako se to ne ispuni onda nema ni razloga za takvim korakom.

Naši sagovornici iz MPS su mišljenja da kao priprema za inkluziju, treba da posluže "pilot" odeljenja sa decom koja će se lakše prilagoditi i na taj način postepeno i polako prilagoditi okruženje za inkluziju.

Predstavnik Ministarstva prosvete i sporta:

Trebalo bi polako raditi na edukaciji i uticati da inkluzija postane važna tema u javnosti. Kada se priča o inkluziji treba shvatiti da se tu ne radi samo o obrazovanju, nego o zdravstvu i socijalnoj zaštiti i treba raditi na ranoj rehabilitaciji. Vrtić tu igra važnu ulogu, tu deca stiču emocionalnu svest i to rano detinjstvo je početna stanica u inkluziji. Cela priča mora da počne sa obaveznošću u pravilnicima i zakonu, jako je važno da se ide procesno i da se ispoštuje vreme. Bilo je slučajeva kada su roditelji zadovoljni zbog toga što im je dete uključeno u redovno obrazovanje ali nažalost osećaju da dete nije dobilo dovoljan podsticaj i da ne dobija dovoljno obrazovanja koliko bi dobilo u specijalnom sistemu obrazovanja. Ponuda bi morala da bude šira nego što sada nudi redovno obrazovanje.

2.1.5. Šta treba da budu prioriteta u razvoju inkluzivnog obrazovanja?

Prema mišljenju naših sagovornika prioriteta u pogledu sprovođenja inkluzije bili bi:

- donošenje odgovarajućeg zakona
- senzibilisanje javnosti (medijske promocije, obrazovne emisije, obuka zaposlenih u školama)
- donošenje jasno definisane strategije
- analiza postojećeg stanja

Predstavnik Ministarstva za rad zapošljavanje i socijalnu politiku

Ne treba stalno apelovati na savest ljudi, nego treba dugoročno raditi na tome i shvatiti da ćemo stvoriti inkluzivne škole kada stvorimo inkluzivno društvo. Ne može se reći da nismo humano društvo, jednostavno se nije radilo na tome.

2.1.6. Šta bi bilo moguće uraditi u postojećim uslovima?

U postojećim uslovima u pogledu inkluzije moguće je i potrebno uraditi sledeće:

- osmišljavanje i akreditacija programa za primenu inkluzivnog obrazovanja
- obuka za vaspitače, učitelje i nastavnike
- izrada predloga za dopunu zakona o osnovama sistema vaspitanja i obrazovanja za povezivanje specijalnih i redovnih škola ,
- uključivanje defektologa kao stručnog saradnika u stručnu službu,
- rešavanje pitanja CENUSA (broj dece u grupi/odeljenju - finansiranje škola i predškolskih ustanova iz budžeta)

2.1.7. Koji su uslovi/okolnosti koji potpomažu odnosno otežavaju inkluziju

Trenutno, inkluzija se zakonski može osloniti na Ustav Republike Srbije koji garantuje jednaka prava na obrazovanje sve dece, na usvojena strateška dokumenta i potpisanu Konvenciju o pravima deteta.

Takođe, dobar oslonac mogu da budu i primeri dobre prakse u radu sa decom sa PP. Treba se osloniti kako na primere iz naše zemlje tako i na primere dobre prakse iz našeg bližeg i daljeg okruženja, tj. na koji način su druge zemlje rešile neke probleme. Postoji puno zemalja koje imaju tradiciju kada je inkluzivno obrazovanje u pitanju i treba iskoristiti njihova iskustva.

Naši sagovornici su bili saglasni da ono što trenutno najviše otežava inkluziju je nepostojanje inkluzije u Zakonu, tj. ne postoji obaveza škole da upiše svu decu iz okruženja. Još uvek presudnu odluku o tome da li će dete biti upisano u redovnu ili specijalnu školu donose komisije za kategorizaciju. Kada komisija donese odluku da dete nije za redovnu školu, roditelj praktično više ne može ništa. Pored ovoga, ono što takođe otežava inkluziju su nedovoljna informisanost i predrasude kao i stručna i materijalna nepripremljenost predškolskih ustanova i škola.

2.1.8. Na koji način donosioci odluka u obrazovanju mogu da podrže inkluziju

Predstavnici MPS, MRZSP i Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja rade na :

- izradi strategije koja bi trebalo da definiše inkluziju i koja će ako se usvoji dovesti do promene zakona
- izradi programa stručnog usavršavanja nastavnika i plana realizacije obuke
- pružanju podrške pokrenutim projektima i
- povezivanju sa vladinim i nevladinom sektorom

2.1.9. Ocena postojećih kompetencija za rad na inkluziji i potrebe

Svi sagovornici smatraju da imaju stručne kompetencije za rad na inkluziji ali da ne postoje dovoljni kapaciteti u pogledu broja ljudi. Konkretno, kada je u pitanju obrazovanje, postoje četiri osobe na republičkom nivou i dve osobe u svakoj Školskoj upravi koje se bave decom sa PP.

Na osnovu pozitivnih iskustava ostalih zemalja potrebno je usvojiti model inkluzivnog obrazovanja koji će se primenjivati i u našoj zemlji. Potrebno je na odgovarajući način uraditi promociju same ideje, napraviti i usvojiti jasan plan akcije, prikupiti podatke o broju dece sa PP i njihovim potrebama i formirati koordinaciono telo na nivou države koje će koordinisati akcije vladinog i nevladinog sektora usmerene ka deci sa PP.

2.1.10. Finansiranje inkluzije

Troškove finansiranja inkluzije, po mišljenju predstavnika Ministarstva i Zavoda treba podeliti između države i lokalne zajednice, tj. između republičkih i opštinskih budžeta. Jedan deo troškova mogao bi se pokriti volonterskim radom preko volonterskih centara kao i radom studenata defektologije, psihologije i pedagogije u okviru obavezne prakse. Jedan deo troškova može da se pokrije preraspodelom postojećih resursa (Defekolog koji radi u specijalnoj školi može biti dodatno angažovan u redovnoj školi i imati podeljeno radno vreme u specijalnoj i redovnoj školi.)

Takođe, sagovornici veruju da bi se dodatna sredstva mogla obezbediti jednim delom i iz donacija, participacija samih vrtića tj. škola i iz participacije roditelja.

2.1.11. Šta je potrebno pružiti školama da bi bile uspešne u inkluziji

Prilagođavanje školske sredine znači pristupačnost i dostupnost u svakom smislu. Pristupačnost mora da se ogleda u fizičkoj pristupačnosti i principu univerzalnog dizajna. U zavisnosti od potreba deteta, potrebno je obezbediti dodatna i pomoćna sredstva za učenje i odgovarajući didaktički materijal.

Kada je u pitanju upravljanje školom, svaki direktor bi morao da prođe odgovarajuću edukaciju i da polaže ispit. Kada su u pitanju nastavnici, takođe. Dobar menadžer i dobar direktor mora da bude sposoban da na pravi način osmisli rad škole i da pruži mogućnost svakom detetu da zadovolji svoje potrebe u obrazovanju.

Nastavnicima je potrebno omogućiti kontinuiranu obuku i ona treba da bude deo njihove karijere i da im omogućava napredovanje u službi. Pored humanosti nastavnicima treba dati i šansu da dobrim radom mogu napredovati, postati treneri ili mentori drugim nastavnicima.

Sagovornik iz Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja

Na primer, slepom detetu bi ili trebalo obezbediti laptop sa govornim softverom ili da mu se obezbedi Brajeva mašina. Dete koje ima teži oblik cerebralne paralize mora imati prilagođenu i klupu i olovku i sve ostalo što mu je potrebno za normalan rad. Princip univerzalnog dizajna ne košta mnogo ali traži dobro promišljanje. Evo jednog primera iz Beograda. Napravljena je super ulica, skinuti pločnici i na sred ulice podignuta govornica koja nije prilagođena osobama u kolicima. Znači radilo se po svim standardima pristupačnosti ulice a zaboravilo se na neke elemente koji su takođe postavljeni. Recimo onda dugmići u liftu, uopšte nije skupo da postaviti ispod tablu sa oznakom spratova na Brajovoj azbuci. Dugme za poziv za lift ne mora da bude toliko visoko, nego da bude prilagođeno tako da neko ko sedi u kolicima može da ga pritisne. Ovo su samo neki od primera koji ne koštaju mnogo, a mnogo znače.

2.1.12. Kako uticati na motivaciju nastavnika da rade sa decom sa PP?

Predstavnici donosilaca odluka u obrazovanju smatraju da je podizanje motivacije nastavnika moguće ostvariti na više načina. Pored povećanja plata onim nastavnicima koji imaju u odeljenju decu sa PP, motivacija se može podići i pružanjem boljih uslova za rad (manja odeljenja, bolja opremljenost učionica) kao i kvalitetnim sistemom profesionalne edukacije i naročito sistemom napredovanja.

2.1.13. Ocenjivanje dece sa PP

Sagovornici su veoma svesni da ocenjivanje dece sa PP predstavlja jedan od gorućih problema. Način ocenjivanja dece sa PP dosta zavisi od modela inkluzivnog obrazovanja koji se odabere. Ne treba ići ka principu pozitivne diskriminacije. Ocenjivanje dece sa PP usko je vezano sa individualizovanim programima, potrebno je pratiti mogućnosti deteta i tome prilagoditi i ocenjivanje. Opisno ocenjivanje je dobar model ocenjivanja za decu sa PP i potrebno ga je proširiti i na ostale razrede. Za svu decu je

potrebno postaviti realna očekivanja i na osnovu toga ih ocenjivati.

Predstavnik Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja

I sada kada se uđe u razred redovnog obrazovanja neko dete će fantastično da reši integral, dok će neko drugo imati problema sa tim. Ne može se očekivati od svakog deteta isto, posebno od deteta sa problemima u razvoju. Znači način ocenjevanja ne treba da bude isti ali ne treba da bude ni vidno različit. Prema različitom nivou očekivanja od dece treba u skladu sa tim i ocenjivati decu. Bitno je da je i dete svesno da je izistinski odgovorilo na to što mu je bilo postavljeno a da druga deca na kažu, evo uvek mu se gleda kroz prste. Očekivanja ne treba da budu ista ali ona očekivanja koja postoje moraju da se ispoštuju.

2.1.14. Individualni obrazovni planovi

Potrebno je sistemski dozvoliti da svako dete sa PP može da dobije individualni obrazovni plan. Posle postavljanja individualnog plana u slučaju da ga dete ne ispuni potrebno je uraditi evaluaciju i ponovo izvršiti prilagođavanje plana. Nastavnik u ovom procesu ima ključnu ulogu, nastavnici moraju biti na pravi način motivisani, moraju dobiti odgovarajuću obuku kao i zakonsku obavezu i moraju im se dati na raspolaganje odgovarajući "alati". Individualni obrazovni planovi zahtevaju saradnju nastavnika, stručnih saradnika i roditelja u svim fazama (izrada, realizacija i praćenje).

2.1.15. Dobri i loši primeri inkluzije dece sa PP

Naši sagovornici smatraju da ima dosta dobrih primera inkluzije dece sa PP za koje znaju i verovatno mnogo njih za koje ne znaju.

Sagovornik iz Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja

Primer je učitelj u jednoj školi koji je imao četiri đaka i dobio devojčicu sa PP i svakodnevno vodio dnevnik o tom detetu. Šta je devojčica uradila, šta je on njoj ponudio, kakve su njene reakcije bile. Ova škola je imala mnogo gore uslove od, na primer, mnogih beogradskih škola ali se potrudio, napravio rustik elemente za svoju decu, klackalice, penjalice, dok je ta devojčica uredno ispunjavala obaveze koje joj učitelj postavio.

Na žalost, postoje i loši primeri.

Sagovornik iz Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja

Primer je jedna moja koleginica koja ima dete sa Daunovim sindromom, izmerenim koeficijentom inteligencije 80 sa preporukom za ulazak u redovnu školu. Nijedna redovna škola nije želela da primi to dete. Roditelj je želeo da proba redovno obrazovanje. Dete je bilo u specijalnoj školi ali u njoj je nažalost samo izgubilo zbog plana koje nije bilo prilagođeno tom detetu jer dete ima veće mogućnosti.

Dobri primeri realizovanih projekata inkluzije imamo i u tri predškolske ustanove (PU) u Subotici, Kuli, i Novom Pazaru kao i u redovnim osnovnim školama u Pančevu, Beogradu, i Subotici.

2.1.16. Medijska vidljivost dece sa PP

Naši sagovornici su saglasni da je u medijima inkluzija kao tema malo zastupljena. Najčešće se prilozi svode na pojedinačne slučajeve. U samim školama postoji malo organizovanih promotivnih akcija. Potrebno je mnogo više promotivnih manifestacija kao što su:

- okrugli stolovi na temu inkluzivnog obrazovanja,

- sastanci u oglednim školama
- seminari u oblasti senzibilizacije učitelja
- stručni skupovi sa roditeljima

2.2. Deca sa posebnim potrebama

Aleksandra, 10 godina, bez jednog oka.

"Volim da idem u školu, učimo nove stvari, pišemo, učim pesmice, crtam, družim se i razgovaram sa ostalom decom. Škola je zabavna. Jednom sam poslala svoj crtež na takmičenje, preko škole, i on je objavljen u časopisu "Školarka". Tada sam bila najsrećnija. Ostala deca su takođe bila srećna zbog toga. Bilo je i ljubomorne dece ali manje njih."

Jednom su je na velikom odmoru izbacili iz igre. Ostala deca su joj rekla da ne sme da se igra sa njima jer ne vidi. Vređali su je. Jedna devojčica ju je gurnula i Ana je pala. Tada se mnogo razočarala i pobešla je kući. Tada je učiteljica razgovarala sa decom i od tad je svi prihvataju.

Ana voli da ide u školu. Uvek je sve učila što je trebalo.

Ona poznaje Milicu i Stefana, decu sa posebnim potrebama. Volela bi da ide u školu sa njima. Ima drugaricu Andrijanu, iz odeljenja, komšiju Lazu, sa kojim se družim od malena, brata Davida. Sa Andrijanom priča o svemu, o domaćem zadatku, o junacima iz knjiga (Kraljević Marku), dogovaraju se oko odlaska u školu. Laza joj je dobar drug. Njegovi roditelji uvek voze Anu u bolnicu.

Učiteljica je dobra. Može sve da je pita i da joj kaže.

Školu bi renovirala, okrečila bi je, menjala nameštaj i napravila bi bolje grejanje.

"Najviše volim srpski i matematiku, a najmanje prirodu i društvo."

Većina dece sa kojima smo vodili razgovor kao asocijaciju na školu imaju druženje i igru. Vole da idu u školu koju pohađaju a kao najlepše iskustvo mnogi navode trenutak kada su dobili dobru ocenu. Mali broj dece je

naveo neki događaj koji ih je rastužio, jedna devojčica je rekla da je tužna kada je tata tuče zbog loših ocena a jedan dečak je rekao da ne voli kada ga neki drugovi vuku za uši.

Takođe, većina dece je rekla da ima najboljeg druga ili drugaricu i da se druže. Pominjali su da se igraju raznih igara sa drugom decom kao što su fudbal, razmena sličica, klikeri ili lastiš.

Iz razgovora sa decom smo zaključili da je odnos između njih i nastavnika najčešće dobar i podržavajući od strane nastavnika. Većina dece je rekla da njihove učiteljice i učitelji rade posebno sa njima. Imali smo i primer jednog deteta koji je rekao da postoji nastavnik koga ne voli jer on više na učenike i naziva ih ćurkama i ćuranima. On je rekao da taj nastavnik više na sve učenike a ne samo na njega.

Skoro sva deca tvrde da ponekad ne stignu da prepisu sve sa table ali da mogu i smeju da pitaju učiteljicu da im ponovi. Ukoliko nekada ne urade domaći zadatak nastavnici ih ne grde.

Na pitanje "Da si dobra vila/vilenjak i da imaš čarobni štapić, šta bi promenio/promenila u školi da ti bude lepše i bolje?" najčešći odgovor bio je vezan za dobijanje boljih ocena.

Deca su navodila različite predmete kao omiljene ali najčešće crtanje i muzičko. Uglavnom su se slagali da im je teška matematika..

2.3. Predstavnici lokalne zajednice, direktori škola, nastavnici i roditelji

2.3.1. Obuhvat dece sa posebnim potrebama redovnim obrazovanjem

Prvo pitanje koje je postavljeno svim učesnicima u istraživanju odnosilo se na obuhvat dece sa posebnim potrebama (PP) redovnim sistemom obrazovanja. Od sagovornika je zatraženo da daju svoje mišljenje o situaciji u njihovoj sredini kada je u pitanju obrazovanje dece sa PP sa posebnim naglaskom na to da li ima dece sa PP koja nisu uključena u redovno obrazovanje, koliko dece sa PP ima, da li se i gde se školuju, koliki procenat ove dece je upisan u specijalne obrazovne ustanove, a koliki procenat je uključen u redovne škole.

Svi sagovornici su imali veoma slične stavove i ocene. Pre svega treba istaći da niko od sagovornika nije raspolagao podacima o broju dece sa PP, niti o tome gde se oni školuju. Ipak, svi su imali određeni globalni utisak da je obuhvat dece sa PP redovnim sistemom obrazovanja veoma visok i da se većina ove dece školuje u specijalnim školama ili u specijalnim odeljenjima pri redovnim školama. Pored toga, postoji slaganje da postoje i deca sa PP koja nisu uključena u redovan sistem obrazovanja. Naši sagovornici smatraju da su to najčešće romska deca koja su napustila škole ili deca ometena u razvoju koja nisu u stanju da dalje pohađaju ni nastavu u specijalnim školama.

Manji broj dece sa PP upisan je u redovne škole i radi se o deci sa najrazličitijim oblicima ometenosti u razvoju. Niko od sagovornika nije mogao da tačno opiše način na koji se ova deca upisuju u redovne škole, ali većina njih je mišljenja da do toga dolazi najčešće zbog insistiranja roditelja da im dete pohađa redovnu školu. Dominantno uverenje je da roditelji koji decu sa PP upisuju u redovne škole čine to ili zbog toga što ne mogu da se pomire sa činjenicom da im dete ima razvojne probleme (što je najčešće u slučaju mentalne ometenosti) ili zbog toga što smatraju da im dete neće dobiti adekvatno obrazovanje, tj. obrazovanje u skladu sa njegovim potrebama i mogućnostima (što je najčešće slučaj kada su u pitanju deca sa telesnim invaliditetom).

Treba posebno istaći da su roditelji dece bez PP imali prilično oskudnu predstavu o problemima sa kojima se suočavaju deca sa PP i njihovi roditelji

kada je u pitanju obrazovanje. Za njih je skoro u potpunosti nepoznat pojam inkluzije, njegov smisao, povezanost sa pravom dece na obrazovanje itd.

U svim gradovima u kojima je rađeno istraživanje postoje specijalne škole ili specijalna odeljenja pri redovnim školama. Po rečima predstavnika lokalne administracije poslednjih godina se dosta ulaže u specijalne škole i uslovi u njima su sve bolji. Međutim postoje i drugačija mišljenja (npr. nastavnika) po kojima uslovi u specijalnim školama veoma daleko od minimuma potrebnih uslova da bi se rad sa decom sa PP odvijao na zadovoljavajući način.

Nastavnik razredne nastave iz Zaječara:

«Tri godine sam radio u specijalnoj školi, u odeljenju sam imao 5-7 učenika i to dece sa najrazličitijim vidivima ometenosti, imao sam u istom odeljenju dva deteta sa Daunovim sindromom, tri deteta sa autizmom i jedno romsko dete koje je jako loše govorilo srpski jezik, pored toga deca su bila i različitog uzrasta.»

2.3.2. Kako se opaža važnost rada na inkluziji?

Sagovornici su takođe pitani i da se izjasne koliko se ovaj problem smatra važnim u njihovoj sredini (lokalnoj zajednici, školi ili porodici).

Svi sagovornici su bili saglasni da je inkluzija dece sa PP veoma važna ali su imali dosta različite predstave o tome šta se podrazumeva pod inkluzijom. Iako je pre početka svake fokus grupe dato detaljno objašnjenje o tome šta je cilj istraživanja i šta podrazumevamo pod inkluzijom većina sagovornika je inkluziju shvatala kao uključenje dece sa PP u redovan obrazovni sistem, ali najčešće kroz obrazovanje u specijalnim školama ili specijalnim odeljenjima. Drugim rečima, većina naših sagovornika (predstavnici lokalne administracije, direktori i roditelji dece bez PP) ima duboko uverenje da je školovanje dece sa PP u okviru specijalnih škola i specijalnih odeljenja inkluzivno obrazovanje. S druge strane, nastavnici razredne nastave koji imaju iskustva u radu sa decom sa PP i koji su prošli odgovarajuće treninge, kao i roditelji dece sa PP su razumeli pojam inkluzije i

principe na kojima se zasniva inkluzija. Oni su istovremeno smatrali da je veoma važno da se radi na inkluziji u njihovoj sredini.

Predstavnik lokalne samouprave iz Novog Pazara:

Podrška lokalne uprave u procesu inkluzije postoji. Obrazovanje je najprioritetniji cilj opštine i ne pravi se razlika između dece sa PP i ostale dece, 2002. godine predsednik opštine je inicirao osnivanje saveta na nivou Opštine koji će se baviti decom sa PP. Više je urađeno za poslednjih 5 godina nego za prethodnih 50 kada su u pitanju deca sa PP. Završava se staza za slabovide. Pokušaji su činjeni za otvaranje specijalnih odeljenja koji su nekada uspevali a nekada ne zbog nedovoljnog broja dece koja bi ih upisivala. Za decu oštećenog sluha je napravljeno specijalno odeljenje pri jednoj osnovnoj školi.

Direktorica osnovne škole iz Novog Pazara:

"Inkluzija je najveći prioritet. Za neke druge osobe u kolektivu najveći prioritet je poboljšanje uslova rada, generalno u školi, jer na oko 900 učenika ima samo 10 učionica pa se rad organizuje u 3 smene. Školski odbor je jednoglasno dao podršku otvaranja specijalnog odeljenja. I svi ostali bi podržali inkluziju."

2.3.3. Stav prema inkluziji

Iz odgovora koji smo dobili na pitanje "Koje su dominantni stavovi u

Roditelj deteta sa PP iz Novog Pazara:

Mi moramo da mislimo šta će biti sa našom decom i nakon toga što završe neku školu. Ukoliko završe redovnu školu da bi ostvarili pravo na penziju moraju da rade ko zna koliko godina i pitanje je ne samo ko će da ih zaposli već i da li će dočekati bilo kakvu penziju. Kada je dete kategorisano ono ima pravo i na odgovarajuća novčana primanja, kada završi specijalnu školu ja ću ga negde prijaviti da radi, plaćaću mu osiguranje i već nakon šest godina ono ostvaruje pravo na neku penziju, znam da to nije bog zna šta ali ja moram da mislim šta će biti sa njim i kada nas njegovih roditelja više ne bude.

Uverenja koja stoje u osnovi ovog negativnog stava su različita ali su u tesnoj vezi sa nepoznavanjem samog procesa inkluzije usled nepostojanja zvaničnog koncepta inkluzivnog obrazovanja.

- Predstavnici lokalne samouprave koji su zaduženi za obrazovanje najčešće zastupaju stav da u redovnim školama ne postoje adekvatni uslovi za obrazovanje dece sa PP za razliku od specijalnih škola gde su uslovi mnogo bolji (manji broj učenika u odeljenju, bolja obučenost i veća stručnost nastavnog osoblja i stručnih saradnika za rad sa decom sa raznim vrstama ometenosti u razvoju, prilagođeni planovi i programi...). Takođe kod predstavnika lokalne samouprave primetan je strah da bi inkluzija dovela do gašenja specijalnih škola i da bi zaposleni u tim školama ostali bez posla kao i da bi to značilo dodatno finansijsko opterećenje za opštinske budžete.

Predstavnik lokalne administracije iz Kragujevca:

„Vršnjaci nekada umeju da budu surovi pa je pitanje koliko bi se ovakva deca uklopila u školsku sredinu. Odbacivanje bi moglo biti problem. Problem je što ovakva deca ne mogu da prate nastavu, programi za njih nisu prilagođeni. To sve može da oteža njihovo uklapanje u redovnu nastavu. Možda bi bilo rešenje da se oni uključe u vannastavne aktivnosti, na časove građanskog vaspitanja ili u okviru izbornih predmeta. Problem je i kako pratiti takvu decu i njihovo napredovanje. Trebalo bi da u radu sa njima budu angažovani stručnjaci koji poznaju njihovu problematiku. Nastavnici bi se mogli osetiti nekompetentnima za rad sa njima, oni bi mogli imati teškoća da prate razvoj te dece. Možda bi se rad sa njima mogao organizovati u manjim grupama. Možda bi rešenje bilo da se teži slučajevi zadrže u specijalnim školama a deca ometena u smislu oštećenja sluha i vida bi mogla biti u redovnim školama.”

„Za jednu devojčicu koja se otežano kreće je napravljena rampa i ona pohađa redovnu nastavu. Opšti stav opštine je da pomaže ovakvoj deci i NVO koje se njima bave. Postoji lokalni plan za pomoć deci. Nigde se ta deca ne izdvajaju od ostale dece kojoj treba pomoć, kao ni izbeglice kojih takođe ima i njima se pomaže. U gradu postoji škola sa domom za naglunu decu. Oni imaju redovan školski program ali i stručnjake koji rade sa ovom decom. Organizovano je takmičenje za gluvu i naglunu decu. Njima se na taj način kao i drugoj deci omogućuje da učestvuju na takmičenjima. Pošto već postoji specijalna škola za ovakvu decu zašto ona ne bi pohađala tu školu gde postoje stručnjaci koji se njima bave. Kada bi oni bili uključivani u redovne škole nastavnike bi trebalo posebno obučavati za rad sa tom decom a u toj školi su ljudi koji već znaju da rade sa njima i stručnjaci su za to. ”

- Direktori škola sa kojima smo razgovarali, a koji u svojim školama imaju određen broj dece sa PP, podržavaju inkluziju ali su mišljenja da inkluzija ne može biti primenjena kod svih oblika ometenosti. Takođe,

postoji strah da će ove škole od strane sredine biti obeležene kao specijalne i da će to dovesti do upisivanja manjeg broja dece što može dovesti i do gašenja škole.

Direktor škole iz Kragujevca:

«Mi u našu školu upisujemo i decu sa smetnjama u razvoju i na nivou kolektiva mi većinom jesmo za inkluzivno obrazovanje. Međutim postoji jedan strah kod nastavnika, da će škola doći na loš glas, da će nas proglasiti za specijalnu školu. Mi svake godine zbog malog priraštaja imamo sve manje upisanih prvaka, nekada smo upisivali po pet odeljenja a ove godine samo dva. Potrebno je nagraditi škole koje su spremne da se potrudu i angažuju u inkluzivnom obrazovanju a ne da strepe da će zbog malog broja dece biti ugašene»

- Nastavnici predmetne nastave u osnovi negativnog stava prema inkluziji imaju uverenje da većina dece sa smetnjama u razvoju ne mogu da prate postojeći program, a da bi veća pažnja koju bi im nastavnici posvećivali u postojećim uslovima rada (veliki broj učenika u odeljenju, nedostatak specijalnih učila, pomagala i odgovarajućeg didaktičkog materijala) dovela do toga da bi bila zanemarena i oštećena ostala deca. Prisutan je strah koji u osnovi ima nepoznavanje problema i potreba dece sa PP kao i nepoznavanje načina rada sa decom sa PP. Značajno pozitivniji stav prema inkluziji imaju nastavnici razredne nastave i to naročito oni koji imaju iskustva u radu sa decom sa PP. Kao razloge za pozitivan stav prema inkluziji najčešće navode ličnu satisfakciju koju imaju kada kod ove dece dođe do napretka ali je takođe bitno i vezivanje same dece za nastavnike i obrnuto do kojeg dolazi. U razrednoj nastavi je olakšavajuća okolnost i to što je nastavniku mnogo lakše da prilagodi program učeniku kao i to što može da fleksibilnije koristi vreme koje učenik provodi u školi (ukoliko učenik ima problema sa čitanjem ili pisanjem on tu aktivnost može da radi i na nekom drugom času). Zajedničko i za nastavnike razredne i predmetne nastave je to što misle da inkluzivni program nije moguće

raditi sa svom decom koja imaju PP, a kao izuzetno teške za rad smatraju decu koja su agresivna ili hiperaktivna.

Nastavnica srpskog jezika iz Zaječara:

«Mi u školi imamo i izrazite talente za pojedine nauke i u postojećim uslovima ni njima nismo u stanju da pružimo veću podršku, kada će društvo početi da misli i na ovu decu, i oni su deca sa PP, uključivanje dece sa smetnjama u razvoju u ovim uslovima bi samo dovelo do toga da ostala deca budu oštećena. U nekim odgovarajućim uslovima mislim da bi neku decu sa PP bilo moguće uključiti u redovna odeljenja ali za sada mislim da je to nemoguće»

- Roditelji dece bez PP sa kojima smo razgovarali imaju znatno povoljniji stav prema inkluziji, većina njih ne bi imala ništa protiv da se u redovna odeljenja uključe i deca sa smetnjama u razvoju ali su saglasni da bi im smetalo kada bi u pitanju bila deca koja imaju agresivno ponašanje. Moglo bi se pretpostaviti da je za roditelje dece bez PP najvažnije da njihova deca ne budu u odeljenju gde postoji problem agresivnog ponašanja i da najčešće strahuju da bi deca sa PP mogla da budu agresivna prema drugoj deci.

Majka učenika IV razreda iz Zaječara:

"U odeljenju u koje ide moj sin nastavu pohađa i jedan dečak koji je mentalno zaostao i ima poremećeno ponašanje, agresivan je, često udara drugu decu, jednom je čak i srušio tablu, nije mi prijatno, svaki dan kada šaljem dete u školu molim Boga da mu se ne dogodi nešto loše. Nemam ništa protiv inkluzije, i to su deca koja imaju svoja prava ali mislim da neko mora da obezbedi takve uslove da niko ne bude oštećen."

Roditelji dece sa PP imaju prema inkluziji i pozitivan i negativan stav. Najčešće su mišljenja da se ne mogu sva deca sa smetnjama u razvoju uključiti u redovna odeljenja. Ovo je često mišljenje roditelja koji imaju decu sa fizičkim invaliditetom kao i roditelja dece lakom mentalnom ometenošću. U

osnovi negativnog stava su uverenja da deca neće biti prihvaćena na odgovarajući način od strane svojih vršnjaka, da će u jednom momentu postati svesna da njihova postignuća nikada neće biti kao postignuća njihovih vršnjaka i da će ih to povrediti. Pozitivan stav prema inkluziji vlastite dece imaju najčešće roditelji dece sa telesnim invaliditetom kao i lako mentalno ometene dece. Oni smatraju da je okruženje vršnjaka podsticajno za njihovu decu i da će u takvom okruženju lakše steći veštine i znanja koje će im omogućiti kvalitetniji život.

Roditelj iz Kragujevca:

„Moja ćerka ima cerebralnu paralizu, sada pohađa nastavu u redovnom odeljenju, kada bude u pubertetu tada će se razlike u odnosu na ostalu decu ispoljiti još jače i plašim se jako da tada sledi odbacivanje. Moje dete neće moći da prati ostalu decu i mislim da će joj biti jako teško da se izbori sa svim tim.”

Nameće se zaključak da je motivacija za uvođenje inkluzivnog modela obrazovanja niska kod svih sagovornika osim kod nastavnika razredne nastave i roditelja dece sa i bez PP.

2.3.4. Šta se dobija uvođenjem inkluzivnog obrazovanja?

Tokom razgovora sa svim ispitanicima hteli smo da dođemo i do saznanja koje je njihovo mišljenje o razlozima “za” i “protiv” inkluzije, koji bi bili pozitivni a koji negativni efekti inkluzije, šta bi bili dobici a šta gubici od inkluzije.

Sagovornike smo pitali da da navedu šta dobijaju deca sa posebnim potrebama ukoliko pohađaju nastavu u redovnim odeljenjima u okruženju svojih vršnjaka koji nemaju smetnje u razvoju, šta dobijaju roditelji, nastavnici, škole i lokalna zajednica. Na nivou lokalne administracije jedino je sagovornik u Novom Pazaru imao konkretnu ideju o dobicima u slučaju inkluzije. Drugi predstavnici nisu imali nikakvu ideju o tome šta bi mogla biti dobit od inkluzije, dok je u jednom slučaju kao mogući dobitak od inkluzije predstavnik lokalne

administracije naveo mogućnost da opština dobije nove projekte i finansijsku pomoć

Predstavnik lokalne administracije iz Novog Pazara:

„To je stepenik više za decu sa PP. Ona imaju mogućnost da ostvare kontakt sa decom koja nemaju PP i da se socijalizuju. Inkluzijom deca sa PP stiču nove obrasce ponašanja jer se ugledaju na vršnjake a ne samo na roditelje kao modele ponašanja. Kontakti sa drugom decom izazivaju pozitivna osećanja kod te dece. Osećaju se prihvaćenim od vršnjaka.

Mnogo više od dece sa PP dobijaju deca bez PP. Razvijaju humanost, toleranciju i saznanje da postoje poremećaji. Uče da cene više svoje zdravlje i sebe i da uvažavaju različitosti.”

Kao dobitke od inkluzije roditelji dece sa PP su istakli novo iskustvo koje njihova deca stiču u jednom stimulativnijem okruženju, veću podršku i bolju stručnu pomoć. Većina ispitanika iz svih kategorija navela je da inkluzijom dobijaju i roditelji dece bez PP kao i zajednica u celini i to najviše u smislu razbijanja predrasuda, podizanja nivoa tolerancije i poštovanja različitosti. Nastavnici koji imaju iskustva u radu sa decom sa PP istakli su da nastavnici inkluzijom dobijaju jedan kvalitet više, dobijaju nadogradnju svojih znanja. Inkluzijom po mišljenju sagovornika niko ne gubi.

Većina direktora, roditelja i nastavnika razredne nastave sa kojima smo razgovarali bila je mišljenja da inkluzijom svi dobijaju i da inkluzija ukoliko se sprovodi planski i promišljeno uz odgovarajuće preduslove ne može imati negativne efekte.

2.3.5. Šta treba da budu prioriteti u razvoju inkluzivnog obrazovanja?

Od svih učesnika istraživanja smo tražili njihovo mišljenje o tome šta bi trebali biti prioritetni pravci aktivnosti u procesu sprovođenja inkluzije. Kao najčešće odgovore dobili smo sledeće:

- sistematsko i konstantno senzibilisanje najšire javnosti za probleme dece sa PP
- upoznavanje javnosti sa inkluzijom uopšte
- donošenje odgovarajućih zakona koji bi regulisali inkluziju dece sa PP jer po sadašnjim zakonima inkluzija ne postoji i ne bi uopšte mogla da se desi
- usvajanje strategije i jasnog i konkretnog akcionog plana od strane državnih organa
- odgovarajuća obuka nastavnog osoblja, stručnih saradnika i donosioca odluka u obrazovanju
- obezbeđivanje odgovarajućih materijalnih i tehničkih sredstava i učila
- postepeno uključivanje lakše ometene dece, a zatim ostale dece onoliko koliko je to moguće

2.3.6. Kakve su postojeće kompetencije za inkluzivno obrazovanje?

Od svih učesnika u istraživanju traženo je da procene svoje kompetencije za rad na inkluziji. Svi učesnici su sopstvene kompetencije ocenili kao nedovoljne (izuzetak su jedino predstavnici lokalne administracije u Kragujevcu i Novom Pazaru koji su mišljenja da su dovoljno kompetentni za rad na inkluziji). U zavisnosti od kategorije ispitanika označene su različite oblasti vezane za inkluziju u kojima su se ispitanici osetili nedovoljno kompetentni.

Predstavnici lokalne administracije i direktori imaju vrlo nejasnu predstavu o tome šta je uopšte inkluzija, koji su mogući modeli inkluzivnog obrazovanja, koje bi bile njihove uloge i obaveze, kakvi su efekti inkluzivnog obrazovanja.

Nastavnici smatraju da nemaju dovoljno kompetentnosti kada je u pitanju konkretan rad sa decom sa PP (dosta njih je izjavilo da se ne osećaju sposobnim ni da prepoznaju većinu razvojnih poremećaja) pošto su tokom školovanja za .posao nastavnika imali malo ili nimalo predmeta koji se bave ovom tematikom.

2.3.7. Šta bi mogli biti oslonci i prepreke pri uvođenju inkluzivnog obrazovanja?

Sagovornici nisu mogli da navedu mnogo toga na šta bi se inkluzija u ovom momentu mogla osloniti. Kao glavne oslonce na koje mogu da računaju u sprovođenju inkluzije većina sagovornika na prvo mesto stavlja humanost većine vaspitača i nastavnika i ljubav prema deci i poslu koji rade. Takođe, nastavnici smatraju da jedan od oslonaca može biti i pozitivno iskustvo pojedinaca u radu sa decom sa PP naročito u smislu promocije ideje inkluzije.

Kao glavne prepreke za sprovođenje inkluzije najčešće su navođene sledeće prepreke:

- predrasude prema deci sa smetnjama u razvoju,
- nedostatak zakonske regulative, nedovoljni školski kapaciteti (tj. veliki broj dece u odeljenjima),
- slabu opremljenost škola,
- nedovoljan broj stručnih saradnika koji su zaposleni u školama,
- nedovoljna obučenost nastavnika,
- nedovoljna motivisanost većine nastavnika.

2.3.8. Šta bi bilo moguće uraditi u postojećim uslovima?

Jedna od tema bila je šta je to što je trenutno moguće uraditi da bi se poboljšalo obrazovanje učenika sa PP koji su već u redovnim školama i kojih će s obzirom na praksu upisa biti i sledećih godina. Iako je među sagovornicima na početku uvek bilo dosta onih koji se ne slažu sa idejom inkluzije tokom razgovora na ovu temu bilo je dosta interesantnih ideja. Kao najinteresnije izdvajamo:

- najčešće je ukazano na potrebu da se promoviše ideja inkluzije, obuka direktora, nastavnika i stručnih saradnika kao i upoznavanje sa primerima dobre prakse i razmena iskustava sa kolegama u zemlji ali i iz onih zemalja koji su već dosta uradili po pitanju inkluzije.

- izvršiti prilagođavanje školskih objekata učenicima koji su koriste kolica u školama u kojima su ova deca upisana (izgradnja kosih rampi).
- Može se dosta uraditi na boljem planiranju rasporeda nastave i pozicije kabineta da deca koja imaju probleme sa kretanjem ne moraju da se u toku školskog dana kreću od sprata do sprata.
- nabavka odgovarajućih didaktičkih materijala, nastavnih sredstava
- ohrabrivanje nastavnika da sa klasičnog “frontalnog” vođenja nastave više primenjuju grupni rad i multimedijalne sadržaje
- Može dosta da se uradi na polju unapređivanja saradnje između stručnih saradnika škole i nastavnika,
- mogu da se povežu nastavnici i odgovarajući stručnjaci koji rade pri zdravstvenim ustanovama (razvojnim savetovalištima) i specijalnim školama.
- Bilo bi veoma dobro i da Ministarstvo prosvete da javnu podršku inkluzivnom obrazovanju i pre nego se donesu odgovarajući zakoni pošto bi ovo delovalo veoma ohrabrujuće i na direktore i na nastavnike.

2.3.9. Nastava i učenje dece sa PP koja su već uključena u redovno obrazovanje

U ovom delu izveštaja predstaviće se najčešća uverenja koja su izneli nastavnici, a u vezi sa nastavom i učenjem dece sa PP koja su već uključena u redovno obrazovanje. Nastavnici su trebali da ocene sopstvene potrebe za dodatnom obukom, kao i za oblicima podrške koji bi im mogli pomoći da budu uspešniji u radu sa decom sa PP. Pored toga, nastavnici su izrazili svoje mišljenje o nekim važnim aspektima rada sa decom sa PP: da li treba prilagođavati plan i program deci sa PP, kako bi trebalo ocenjivati decu sa PP – kao drugu decu ili drugačije, šta su dobre strane i slabe strane individualnih obrazovnih planova za rad sa decom sa PP, i šta je važno u pogledu odnosa nastavnik-učenik sa PP i učenik bez PP-učenik sa PP.

2.3.10. Potrebe nastavnika u pogledu obuke i treninga

Nakon fokus grupe nastavnici su zamoljeni da Popune jedan kraći upitnik u kojem su trebali da ocenom od 1 do 4 ocene koliko bi im bolje razumevanje pojedinih tema pomoglo da budu uspešniji u radu sa decom sa PP. U Tabeli 3 date su prosečne ocene za teme koje su im bile ponuđene.

Tabela 3.

Teme čije bi bolje poznavanje povećalo uspešnost nastavnika i prosečna ocena

Teme	Prosečna ocena
Na koji način se obrazovne potrebe dece sa POP razlikuju od druge dece?	3,58
Kako se prave individualni obrazovni planovi za rad sa decom sa POP?	3,55
Kako obezbediti da se deca sa POP osećaju vrednim i poštovanim kao i druga deca?	3,52
Kako motivisati dete sa POP da uči i napreduje?	3,47
Kako saradivati sa roditeljima dece sa POP kako bi se zajednički pružila podrška obrazovanju dece sa posebnim potrebama?	3,47
Kako ocenjivati i pratiti napredovanje dece sa POP?	3,39
Kako uključiti interesovanja i želje dece sa POP u sadržaj nastave i metode rada?	3,36
Kako misle i uče deca sa posebnim potrebama?	3,35
Kako omogućiti deci sa POP da aktivno učestvuju u nastavi?	3,33
Šta znači da nastava, obrazovanje, nastavnici i škole treba da budu usklađeni sa potrebama dece sa POP?	3,33
Kako podržati drugu decu u odeljenju da prihvate i poštuju decu sa POP?	3,29
Kako treba organizovati nastavu i rad sa decom sa POP u redovnim školama?	3,23
Po čemu se život i razvoj dece sa POP razlikuje od ostale dece?	3,20
Sa kojim se sve problemima suočavaju roditelji dece sa POP kada je u pitanju obrazovanje njihove dece?	3,05
Zašto deca sa POP treba da budu uključena u redovne škole?	2,88
Koji su uobičajeni stereotipi i predrasude o deci sa POP i kako da izbegnete da budete žrtva takvih stereotipa?	2,79
Šta znači kada se kaže da sva deca imaju jednaka prava i mogućnosti u pogledu obrazovanja?	2,67

Iz dobijenih rezultata vidimo da je četrnaest od sedamnaest ponuđenih tema ocenjeno ocenom većom od tri. Naročito se izdvajaju teme (sa ocenom većom od 3.5) koje se odnose na obrazovne potrebe dece sa PP, na

specifičnosti obrazovnog rada sa decom sa PP i na razvijanje samopoštovanja dece sa PP. Kao najmanje korisne (sa ocenom manjom od 3) označene su teme koje se bave pravima dece sa PP, stereotipima i predrasudama vezanim za decu sa PP i uopšte, razlozima zbog kojih deca sa PP treba da budu uključena u redovna odeljenja.

Ispitanici su imali mogućnost da od ponuđenih tema koje su ocenjivali izdvoje tri teme za koje misle da su im od najveće važnosti kako bi bolje razumeli decu sa posebnim potrebama, njihove obrazovne potrebe i kako da usklade nastavu njihovim potrebama. Rang lista izabranih tema predstavljena je u tabeli 4. izgleda ovako:

Tabela 4.
Rang lista izabranih tema

	Teme
1.	Po čemu se život i razvoj dece sa POP razlikuje od ostale dece?
2.	Sa kojim se sve problemima suočavaju roditelji dece sa POP kada je u pitanju obrazovanje njihove dece?
3.	Kako podržati drugu decu u odeljenju da prihvate i poštuju decu sa POP?
4.	Kako misle i uče deca sa posebnim potrebama?

Nastavnici su, na sličan način, trebali da ocene u kojoj meri bi im određeni oblici stručne podrške mogli pomoći da budu uspešniji u radu sa decom sa PP. U tabeli 5 date su prosečne ocene za oblike podrške koje su im bile ponuđene u upitniku.

Tabela 5.
Oblici podrške i prosečne ocene

Oblici podrške	Prosečna ocena
Trening o inkluziji dece sa PP	3,36
Prirucnik o inkluziji dece sa PP	3,36
Posete drugim školama u kojima se uspešno radi na inkluziji.	3,30
Uspostavljanje sistema profesionalnog napredovanja za nastavnike koji bi podstakao nastavnike da se bave inkluzijom	3,18
Formiranje mreže/organizacije nastavnika u okviru regiona koji bi se sastajali 2 puta godišnje da razmene iskustva u radu sa decom sa PP.	3,18
Mentor koji bi me posetio 2 puta godišnje i koji bi mi pomogao da razvijem bolje metode rada sa decom sa PP.	3,03

Svi ponuđeni oblici podrške ocenjeni su ocenom većom od tri. Na prva tri mesta nalaze se treninzi vezani za inkluziju dece sa PP, priručnik o inkluziji dece sa PP i posete školama koje su uspešne u inkluziji.

2.3.11. Prilagođavanje nastavnih planova i programa

Nastavnici koji su u svome odeljenju imali ili imaju decu sa PP su saglasni da je sa njima jedino moguće raditi ukoliko se vrši prilagođavanje planova i programa. Redovni programi su preobimni i za decu bez smetnji u razvoju. Programi moraju da se prilagode svakom detetu posebno čak i kada je u pitanju ista vrsta ometenosti pošto se deca razlikuju kao ličnosti i na različit način doživljavaju svoju ometenost.

Priprema individualnih obrazovnih planova zahteva po rečima nastavnika dosta vremena, promišljanja, intenzivnu saradnju sa stručnim saradnicima (psiholozima, pedagogima i defektolozima) i naročito sa roditeljima. U ovome trenutku individualni planovi se svode najčešće samo na smanjenje programa i na postavljanje minimalnih zahteva za učenika. Ovo je naročito čest pristup učenicima koji su mentalno ometeni u razvoju i karakterističan je za niže razrede osnovne škole.

Nije redak slučaj da se razvojni problem kod deteta otkrije znatno kasnije od polaska u prvi razred (za ovo nastavnici najčešće okrivljuju roditelje koji svesno skrivaju problem da bi izbegli upis u specijalne škole ali takođe smatraju da su za to odgovorne i službe koje vrše procenu sposobnosti dece pre upisa u školu). Kao jedan od problema koji se javlja je i strah nastavnika od prosvetne inspekcije pošto zakonski gledano nemaju pravo da menjaju i prilagođavaju nastavne planove i programe.

Direktorka osnovne škole iz Niša:

"Redukciju nastavnog plana i programa smo uradili na nivou razreda. Učitelji su to uradili. Mi u našoj školi imamo decu sa sa telesnim invaliditetom, mentalnom ometenošću, socijalnim problemima (izbeglice i prognani), emocionalne traume (deca razvedenih roditelja, bez roditelja). Deca sa emocionalnim problemima se redovno prate, a za mentalno ometenu decu se vrši redukcija gradiva. Za tu decu se prave redukovani testovi i ocenju se sa 2 ili 2- zbog inspekcije. Radi se i individualizovana nastava za decu sa tom vrstom problema. Od njih se traži minimum, na osnovu ishoda (ishodi se redukuju). Smišljamo individualne zahteve za svakog učenika sa posebnim potrebama. Problemi se rešavaju na nivou kolektiva, na nastavničkom veću."

2.3.12. Ocenjivanje dece sa PP

U ocenjivanju dece sa PP primenjuju se različiti "modeli" i ocenjivanje ove dece u redovnim odeljenjima predstavlja po rečima i nastavnika i roditelja dece sa i bez PP veliki problem. Deca sa PP često se ocenjuju po istim zahtevima i kriterijumima kao i deca bez PP potreba. Nastavnici kao najveći problem ističu to što nemaju zakonski osnov da ovu decu u redovnim odeljenjima ocenjuju u skladu sa njihovim mogućnostima i postignućima. Ovi učenici i kada postignu maksimalno postignuće u odnosu na individualni plan i zahteve koji iz njega proističu ne mogu dobiti maksimalnu ocenu. Po rečima roditelja ovo je za decu jako bolno i često kod kuće imaju problem da im objasne zašto je to tako i to loše deluje na njihovu motivaciju.

Roditelj učenika IV razreda sa smetnjama u motorici i autizmom:

"Desilo nam se neki dan da je dobio četvorku iz fizičkog i to zbog toga što nije pretrčao stazu za određenu vreme. Bio je mnogo tužan pošto je to za njega bio izuzetan napor. Ovo se desilo iako je učiteljica sa njim od prvoga razreda, zna njegove potrebe i mogućnosti, zajedno pravimo individualne planove. Verovatno se plaši da detetu sa ograničenim fizičkim sposobnostima da peticu iz fizičkog."

Pitanje ocenjivanja postaje još značajniji u višim razredima. Zbog sve složenijih i većih zahteva učenici sa PP sve teže uspevaju da ispune minimum potreban za prelaznu ocenu i opet niko ne vodi računa kolika su njihova postignuća u odnosu na njihove mogućnosti. Nastavnici predmetne nastave su gotovo jednoglasni da oni nemaju ni vremena ni uslova da prilagođavaju programe i način rada deci sa PP. Takođe, smatraju da nemaju zakonsku osnovu da se drže različitih kriterijuma u ocenjivanju dece sa i bez PP. Roditelji dece sa PP koja su trenutno u nižim razredima imaju veliki strah od toga šta će se dešavati u višim razredima, ukoliko deca ne budu ocenjivana u skladu sa njihovim mogućnostima verovatno neće imati mogućnost da završe školu i mnogi roditelji su u dilemi da li su decu uopšte trebali da upisuju u redovna odeljenja.

2.3.13. Odnos nastavnik učenik i učenik-učenik

Kada je u pitanju inkluzivno obrazovanje, tj. uključivanje dece sa PP u redovna odeljenja, postoji duboko ukorenjeno mišljenje da deca teško prihvataju svoje vršnjake ometene u razvoju. Interesovalo nas je šta nastavnici misle o tome i kakva su njihova iskustva. Možemo da kažemo da su takvi slučajevi veoma retki i da deca uz minimalnu pripremu i objašnjenje problema veoma lako i lepo prihvataju svoje vršnjake sa PP. Deca sa PP u odeljenju predstavljaju jedan kohezioni faktor, jačaju kolektiv i doprinose stvaranju odgovornosti kod druge dece.

Direktor škole iz Kragujevca:

“Deca Mnogo lakše prihvataju različitosti, u njihovim glavama još nema predrasuda. Mi smo u školi imamo devojčicu sa cerebralnom paralizom, svi njeni drugovi i drugarice su uvek spremni da joj pomognu i nikada nije došlo do nekog incidenta zbog njene ometenosti.”

Učiteljica iz Subotice:

“Trebalo je da u odeljenje primim jednog dečaka koji je imao problem sa hodanjem, teško se kretao i hramao je. Na času sam deci objasnila da će nam doći jedan novi učenik, da će oni dobiti novog druga, objasnila sam koji je njegov problem, da od njih očekujem da se prema njemu lepo ponašaju, da ga prihvate i da mu svi pomažu onoliko koliko je to njemu potrebno i kolike su njihove mogućnosti. Kada sam im sve ispričala ustao je jedan učenik, koji je inače Rom i jedan šeret kako to samo deca znaju da budu i rekao:»Učiteljice, ništa se ne sekiraj, ja ću da pazim tog Čopu«. Ja sam mu se zahvalila i skrenula sam im pažnju da takvi nadimci mogu da povrede njihovog novog druga. I stvarno, kada je novi učenik došao deca su ga sasvim normalno prihvatila, zajedno su se igrali i nikada nisam primetila da ga zbog njegove ometenosti isključuju iz svog društva”.

Učiteljica iz Zaječara:

U odeljenju sam imala devojčicu koja nije imala jednu šaku. Na odmoru, došao je nastavnik fiskulture koji je skupljao devojčice za odbojkašku sekciju, nije poznavao decu pošto im nije predavao, rekao je devojčicama da ustanu i izabrao je njih nekoliko koje su bile najviše, među njima je bila i devojčica bez šake. Ona je otišla na prvi trening i ostala je da trenira sa ostalim devojčicama i kaže da joj je na treninzima lepo.

2.3.14. Finansijski aspekt obrazovanja dece sa PP

Iz razgovora sa roditeljima dece sa PP pokušali smo da saznamo i nešto o finansijskim aspektima obrazovanja dece sa PP. Po rečima roditelja direktni izdaci za samo obrazovanje ne razlikuju se u odnosu na izdatke za školovanje dece bez PP. Roditelji pojedine dece sa PP iz Kragujevca su izjavili da privatno angažuju logopeda i defektologa da rade sa njihovom decom ali su svesni da slične probleme imaju i roditelji ostale dece koji angažuju privatno nastavnike kao pomoć deci u savlađivanju gradiva. Međutim, postoje mnogi specifični problemi koji su u suštini finansijski. Najčešće, deca sa PP nisu u stanju da sama dolaze u školu i vraćaju se iz škole niti da sama budu kod kuće. To znači da jedan roditelj mora da bude posvećen samo i isključivo detetu. Ukoliko dete ide u specijalnu školu i ima "dijagnozu" može da računa na nadoknadu ali je ona mala i nedovoljna da zameni platu koju bi roditelj imao kada bi radio. Roditelji koji dete sa PP žele da upišu u redovnu školu ne mogu da računaju da će dete biti upisano u najbližu školu već u onu koja bude želela da primi dete, u tom slučaju problem postaje i prevoz dece do škole i nazad. Javni prevoz najčešće nije ni organizovan ni prilagođen osobama sa invaliditetom. Deca sa PP imaju potrebu i za pojačanom i intenzivnijom medicinskom negom, kapaciteti i opremljenost medicinskih ustanova u manjim mestima nisu dovoljni i deca često moraju da putuju u veće centre, ovo znači i dodatne izdatke.

2.3.15. Saradnja između roditelja dece sa PP

Pitali smo roditelje dece sa PP da li postoji neki vid organizovane saradnje među njima, da li im ta saradnja i koliko znači i šta dobijaju takvom saradnjom. Iz njihovih odgovora nedvosmisleno možemo da zaključimo da je saradnja na nivou roditelja dece sa PP gotovo nikakva. Roditelji iz Novog Pazara su izjavili da NVO koja se bavi mentalno nedovoljno razvijenim licima organizuje redovne radionice za decu i roditelje ali da roditelji slabo koriste ove mogućnosti. Kao glavni razlog nepostojanja saradnje među roditeljima navode nedostatak vremena i nemanje jasne vizije šta njihovo organizovanje može da promeni. Slična društva postoje i u ostalim mestima i situacija je

identična. Roditelj devojčice sa distrofijom iz Kragujevca je rekao da je bio učlanio dete u udruženje distrofičara ali da se tamo više ne pojavljuju jer želi da njegovo dete „živi u normali i da se ne potresa dodatno”.

2.3.16. Medijska vidljivost dece sa PP

Zajedničko završno pitanje za sve učesnike istraživanja bilo je pitanje vezano za medijsku zastupljenost problema dece sa PP, inkluziju, učestalost ovakvih priloga i za glavne poruke koje su iz njih sledile. Neki sagovornici su saglasni da je takvih priloga više nego ranije dok su neki mišljenja da su oni još uvek retki kao i pre. Prilozi nisu posvećeni uključivanju dece sa PP u redovna odeljenja. Zamerka je da se prilozi koje su imali prilike da čuju, vide ili pročitaju nedovoljno bave podjednako svim vrstama problema u razvoju i teškoćama koje takva deca imaju. Većinom se radi o prilozima koji su posvećeni nekom pojedincu koji je uprkos hendikepu uspeo da završi školovanje i da se zaposli. Sagovornici smatraju da su poruke ovih priloga pozitivne i da promovišu ideju da i osobe sa hendikepom mogu biti ravnopravno uključene u društvo.

2.4. Mreža inkluzivnog obrazovanja

Mreža inkluzivnog obrazovanja predstavlja neformalnu grupu nastavnika i stručnih saradnika osnovnih škola, organizovanu na lokalnom nivou u deset gradova u Srbiji. Zajedničko za sve članove mreže je da podržavaju inkluziju dece sa PP ali i reformu obrazovanja u najširem smislu kao i to da svi imaju neko iskustvo u radu sa decom sa PP.

Osnovni ciljevi su propagiranje ideje inkluzije dece sa PP na lokalnom nivou i pružanje stručne podrške nastavnicima, roditeljima i deci. U vreme kada se vršilo istraživanje u toku je bila druga faza razvoja Mreže koja je usmerena ka proširenju tj. uključivanju u rad Mreže saradnika i stručnjaka raznih profila iz lokalne zajednice tj. onih pojedinaca koji su zainteresovani za inkluziju a svojim znanjem i položajem mogu doprineti povećanju uspešnosti inkluzivnog obrazovanja.

Fokus grupe sa članovima Mreže i lokalnim koordinatorima vođene su u Nišu, Kragujevcu i Zaječaru.

Kao i svim ostalim sagovornicima i njima je postavljeno pitanje vezano za obuhvat dece sa PP redovnim sistemom obrazovanja. Njihovo mišljenje je da je obuhvat dece sa PP visok i da se većinom odvija kroz specijalne škole a da se manji broj dece školuje u redovnim školama. Ovo se naročito odnosi na mlađi uzrast tj. na niže razrede osnovne škole. U starijim razredima i specijalnih i redovnih škola broj dece se smanjuje. Ovo je naročito primetno kod dece sa težim stepenom mentalne ometenosti i u ovim slučajevima ne postoji neka reakcija lokalne sredine koja bi išla u pravcu da se ova deca zadrže u školi. U srednjim školama dece sa posebnim potrebama gotovo da i nema, postoje tek sporadični slučajevi dece sa telesnim hendikepom koja pohađaju redovne srednje škole.

Kao najveću dobit od rada u odeljenju u koje su uključena različita deca tj. i deca sa PP i deca bez PP sagovornici su najčešće navodili zadovoljstvo koje dolazi iz jednog novog iskustva koje nikada nije isto pošto se rad sa svakim detetom sa PP razlikuje. Takođe, često je navođena i lična satisfakcija koju rađa svaki pojedinačni uspeh u radu sa detetom i

napredovanje deteta kao i poštovanje koje ovakva vrsta rada donosi u lokalnoj zajednici (ređe).

Svi sagovornici su bili saglasni da je postojeći stereotip da u odeljenjima u kojima su i deca sa PP i deca bez PP dolazi do raznih problema apsolutno pogrešan. Ovakva odeljenja je veoma lako napraviti homogenim kolektivom, deca se veoma lako vezuju jedna za druge, rado pomažu i podržavaju decu sa PP. Ovo su tvrdili na osnovu ličnog iskustva.

Dobici od inkluzije postoje na svim nivoima, od deteta, preko porodice, škola, sistema obrazovanja do lokalne zajednice i zajednice uopšte. Deca sa PP dobijaju veću šansu da ovladaju određenim veštinama i steknu znanja koja će im omogućiti da se lakše uključe u društvo i da imaju kvalitetniji život. Inkluzivni model obrazovanja omogućava porodici deteta sa PP osećaj prihvaćenosti i veće podrške od strane društva, intenzivnija saradnja sa nastavnicima i stručnim saradnicima predstavlja veliku pomoć roditeljima pošto se često sreću sa situacijama koje sami nisu u stanju da reše na pravi način. Škola i sistem obrazovanja u celini postaje humaniji i otvoreniji, dostupan svima a u skladu sa potrebama i mogućnostima pojedinca. Sve ovo na kraju vodi ka pravednijem i društvu tolerantnijem na razlike.

Dobit od ovakvog načina organizovanja je velika i to naročito u smislu podrške nastavnicima koji rade sa decom sa PP. Ono što u radu sa decom sa PP najviše nedostaje nastavnicima u redovnim školama je sistemski rešena podrška od strane stručnih saradnika. Mnoge škole ili nemaju stručne saradnike ili ukoliko ih i imaju oni najčešće nemaju odgovarajuća znanja potrebna za obrazovni rad sa decom sa PP. U okviru Mreže, nastavnici imaju mogućnost da razmenjuju iskustva, da traže savet ili konkretnu pomoć od svojih koleginica ili kolega. Ovakav vid podrške doprinosi uspešnijoj primeni inkluzivnog modela obrazovanja. Takođe, ovakav način organizovanja doprinosi i propagiranju ideje kao i promeni dominantnih stavova prema inkluziji koji su još uvek negativni. Na osnovu zajedničkog pozitivnog iskustva lakše je doći do argumenata za inkluziju i lakše je boriti se protiv stereotipa koji leže u osnovi negativnih stavova o inkluziji.

Nastavnica iz Zaječara:

"Mnoge kolege koje imaju negativan stav prema inkluziji i koji su u početku skeptični prema uključivanju nekog deteta u redovan razred kada vide da dete napreduje počinju da se interesuju kako se to sa njim radi, na koji način ga motivišem. Mislim da proradi neka profesionalna zainteresovanost, možda i neka sujeta, da je neko uspešniji i sposobniji. Mislim i da im je neobično i to što postoji neka grupa profesionalaca koja je spremna da se međusobno pomaže, danas je to retko."

Nastavnica iz Kragujevca:

"Najmanji je problem raditi sa decom, imaš mogućnost da probaš pa ako ne ide promeniš i ukoliko si uporan mora biti nekog efekta. Ali ponekad ti treba pomoć stručnjaka, logopeda ili defektologa a nemaš gde da se obratiš. To je najveća prepreka, takve stvari nisu sistemski rešene. Ukoliko dođeš u situaciju da imaš takvo dete u odeljenju direktor to zna i imaš njegovu podršku ali stalno si u nekom strahu a i on, da ti neko iz inspekcije ne stavi neku primedbu kako radiš sa tim detetom, šta će ono tu ili kako ga ocenjuješ, to je ono što predstavlja najveći problem."

Nastavnik iz Zaječara:

"Imam učenika u odeljenju koji ima poremećaj ponašanja i mora da redovno uzima terapiju, ukoliko ne uzme lek postaje agresivan i nemoguće ga je kontrolisati. Ja ne mogu na sebe da preuzmem obavezu da vodim računa da li je on uzeo terapiju ili nije. Kada imaš u odeljenju učenika sa PP potrebne su ti različiti vidovi podrške i pomoći a mi to ništa nemamo."

Sagovornike smo pitali da na osnovu dosadašnjeg iskustva u radu sa decom sa PP, iskustva u Mreži i celokupnog iskustva u obrazovanju daju svoje mišljenje kako bi trebalo zastupati ideju inkluzije u obrazovnom sistemu tj. na koji nivo bi se trebao fokusirati (lokalna zajednica, škola, nastavnici) koje bi trebale biti glavne aktivnosti. Svi sagovornici su bili saglasni da akcija mora biti istovremena i usmerena ka svim učesnicima u sistemu obrazovanja. Ono što je prioritet to je sama kampanja koja bi imala za cilj propagiranje same ideje inkluzije i koja bi bila usmerena na celo društvo. Zatim, trebalo bi

za sve učesnike u obrazovanju osmisliti i organizovati edukaciju koja bi imala za cilj njihovo upoznavanje sa idejom inkluzije, načinima rada sa decom sa PP, dobicima od inkluzije, problemima sa kojima se susreću deca i roditelji. Takođe, potrebno je zakonom regulisati ovu oblast, definisati šta su čije obaveze i nadležnosti, definisati način ocenjivanja dece sa PP. Potrebno je napraviti strategiju, jasan plan i definisati ciljeve u određenom periodu. Ne sme se u inkluziju krenuti bez odgovarajuće pripreme škola i nastavnika. Potrebno je obezbediti odgovarajuće uslove za rad, odeljenje u koje će biti upisano dete ili deca sa PP mora imati broj učenika i potrebna nastavna sredstva koja nastavniku omogućavaju rad u skladu sa potrebama sve dece.

3.Zaključak i preporuke

3.1. Zaključak

Na osnovu svih mišljenja i sugestija koje smo dobili od sagovornika može se zaključiti sledeće:

- U postojećim okolnostima ne postoji zakonska podrška za inkluzivno obrazovanje (iako postoji dosta deklaracija i dokumenata koji su već usvojeni ili su u procesu razmatranja i usvajanja), tj. pitanje uključivanja dece sa PP u redovne škole je zakonski nedovoljno regulisano. To praktično znači da su svi slučajevi inkluzije nelegalni i dešavaju se na osnovu dobre volje pojedinaca ili uticaja koji roditelji imaju u lokalnoj zajednici da ostvare svoju želju da svoje dete upišu u redovne škole
- Na osnovu razgovora sa donosiocima odluka i pregleda strateških dokumenata stiče se utisak da postoji načelna volja da se radi na inkluzivnom obrazovanju, ali, osim pojedinačnih projekata nisu dovoljno vidljive naznake sistemskih rešenja koja bi dovela do konkretnih promena na nivou škola
- Iskustva dece sa PP koja su već uključena u redovne škole je uglavnom pozitivno. Najviše se raduju druženju i igri sa drugom decom, puno im znači da budu prihvaćeni, nastavnici su prema njima dobri i podržavajući, a najteže im pada odbacivanje i vređanje od strane druge dece
- Većina sagovornika iz lokalne zajednice i škola pristupaju temi inkluzije iz perspektive humanističkog odnosa prema deci sa PP gde je osnovni motiv da se nešto uradi u želji da se pomogne deci sa PP i njihovim roditeljima. Uočljivo je odusustvo svesti o dečijim pravima i, posebno, jednakom pravu sve dece na obrazovanje u skladu sa njihovim razvojnim i obrazovnim potrebama. Ipak, rašireno prisustvo pozitivnog, humanističkog stava prema deci sa PP može biti važan oslonac za promovisanje ideja inkluzivnog obrazovanja
- Stiče se utisak da inkluzivno obrazovanje ne predstavlja prioritet za značajan broj nastavnika i direktora (osim u slučajevima škola koje su bile uključene u prethodne projekte koji su realizovani od strane Save the Children ili nastavnika koji su okupljeni u okviru mreže Fonda za otvoreno društvo). Pored toga, motivacija da se nešto uradi u domenu

inkluzivnog obrazovanja, čak i kada postoji, kod značajnog broja nastavnika i direktora je površna i moglo bi se očekivati da će se smanjiti prilikom prvog susreta sa teškoćama

- Iz perspektive nastavnika, najvažne barijere za inkluzivno obrazovanje predstavljaju:
  - svest nastavnika da ne poseduju profesionalna znanja i veštine neophodne za rad sa decom sa PP,
  - preobimni nastavni programi koji prisiljavaju nastavnike da rade frontalno jer je to jedini način da realizuju zadati program,
  - strah da bi prisustvo dece sa PP u njihovom razredu značilo da im posvete dosta vremena u individualnom radu i da zbog toga ne bi bili u mogućnosti da realizuju nastavni program (zbog čega bi mogli biti kritikovani od strane stručno-pedagoškog nadzornika),
  - nepostojanje pravilnika o ocenjivanju dece sa PP (nastavnici izražavaju uverenje da ne mogu da ocenjuju učenike sa PP na osnovu postojećih kriterijuma, a ako ih ocenjuju kao i drugu decu ne uzimaju u obzir njihove sposobnosti i mogućnosti), i
  - nedostatak sistema podrške na koji bi nastavnici mogli da se oslone u svakodnevnom radu sa decom sa PP
- Većina sagovornika koja podržava ideju inkluzivnog obrazovanja podržava model delimične inkluzije, odnosno postepene inkluzije pri čemu bi se prvo uključila neka deca sa PP u redovne škole, a zatim postepeno i deca sa težim smetnjama i teškoćama. Pored toga, postoji slaganje da bi za potpuno inkluziju bile neophodne značajne pripreme (obuka nastavnika i škola, priprema dece sa PP i dece bez PP, priprema roditelja itd.)
- U postojećim uslovima jedan broj roditelja dece sa PP je uveren da je dugoročno gledano za njihovu decu bolje da budu kategorisana i da pohađaju specijalne škole jer veruju da na taj način mogu svojoj deci da obezbede prihode po osnovi socijalnih davanja
- Postoji puno predrasuda i strahova kako kod roditelja dece bez PP, tako i kod nastavnika i direktora, da uključivanje dece sa PP u redovne škole može da dovede samo do dodatnih problema i nevolja. Takva

predstava o efektima inkluzije dece sa PP predstavlja jak motiv za stručnjake zaposlene u obrazovanju da budu otvoreno ili prikriveno protiv inkluzije.

- Stiče se utisak da je za roditelje dece bez PP najvažnije da se obezbedi da deca sa PP ne budu agresivna prema drugoj deci i da njihovo uključivanje u redovne škole ne dovede do snižavanja kvaliteta rada nastavnika sa njihovom decom. Ukoliko bi se ovi strahovi roditelja dece bez PP otklonili čini se da bi oni bili spremni da prihvate inkluzivno obrazovanje
- Jedna od važnih barijera za inkluzivno obrazovanje su i strahovanja predstavnika lokalne zajednice da će inkluzivno obrazovanje dovesti do zatvaranja specijalnih škola i do otpuštanja zaposlenih što može da ima implikacije po lokalne samouprave

3.2. Preporuke

Na osnovu svih ovih nalaza mogu se formulisati sledeće preporuke koje bi mogle dovesti do poboljšanja postojeće situacije u odnosu na inkluzivno obrazovanje. Preporuke su organizovane prema domenima na koje se odnose (propisi i regulativa, nastavni programi i kvalitet nastave, obrazovanje i obuka nastavnika, promovisanje inkluzivnog obrazovanja itd.). Za svaku preporuku je navedeno ko bi bio nosilac aktivnosti pri čemu treba imati u vidu da za svaku od navedenih aktivnosti treba uključiti sve zainteresovane strane (roditelji, nastavnici, lokalna administracija itd.) kako bi se obezbedilo da dogovorena rešenja budu usklađena sa potrebama i interesima svih aktera. Pored toga, za svaki od navedenih predloga nosioci aktivnosti bi trebalo da se oslone na iskustva, kapacitete i uspešne modele koji su razvijeni na Univerzitetima i u okviru NVO.

Preporuke koje se tiču obrazovne politike i regulative

- Doneti odluku o vrsti delimične inkluzije koja će se sprovesti (pri čemu treba uzeti u obzir sve dokumente i predloge koji su razvijeni u poslednjih nekoliko godina). Pri tome je od izuzetne važnosti da deo te odluke bude i plan (način i tempo, tj. kako i kada) daljeg razvoja

obrazovanja od delimične inkluzije do potpune inkluzije kako bi se obezbedilo da delimična inkluzija ne postane drugi naziv za postojeće stanje ili način da se načine kozmetičke promene kako bi se odložilo ovo pitanje – *MPS i Zavod za unapredjenje obrazovanja i vaspitanja*

- Razviti zakonsku regulativu (zakonska i podzakonska akta) koja će regulisati prava i obaveze u domenu inkluzivnog obrazovanja jer je u postojećim uslovima ova oblast neregulisana što ostavlja veliki prostor da se ispolje stereotipi, negativne predrasude i diskriminacija koje dovode do značajnog ugrožavanja prava dece sa PP – *MPS i Zavod za unapredjenje obrazovanja i vaspitanja*
- Propisati i regulisati obavezu nastavnika da razvijaju Individualne razvojno obrazovne planove (IROP) pri čemu je neophodno da se propisima uvede obaveza nastavnika da prilikom formulisanja Individualnog plana za pojedino dete u taj proces budu uključeni stručni saradnici iz škole, ali i roditelji dece sa PP – *MPS i Zavod za unapredjenje obrazovanja i vaspitanja*
- Formirati i usvojiti norme o broju učenika u odeljenjima u kojima su uključena deca sa PP (npr. koliko maksimalno dece sa PP može biti razvrstano u jedno odeljenje, koliko maksimalno učenika može biti u odeljenju u koje su uključena deca sa PP itd.) – *MPS i lokalna administracija*
- Formulirati kriterijume za pružanje finansijske podrške školama za angažovanje stručnjaka koji će pružati podršku nastavnicima i školama u domenu obrazovanja dece sa PP - *MPS, lokalna administracija i redovne škole*
- Revidirati proceduru i kriterijume koji regulišu prijem dece u redovne škole i upućivanje u specijalne škole kako bi se obezbedio nerestriktivan pristup dece redovnom obrazovanju, sprečilo upućivanje dece u specijalnu školu osim kada je to u interesu deteta i kako bi se obezbedili mehanizmi kojim roditelji mogu da zaštite interese svoje dece u slučaju kada Komisija donese odluku o upućivanju deteta u

specijalnu školu - *MPS, Zavod za unapređenje obrazovanja i vaspitanja, lokalna administracija, redovne škole i roditelji dece sa PP*

Preporuke koje se odnose na promociju inkluzivnog obrazovanja

- Osmisliti i realizovati kontinuiranu kampanju koja bi imala za cilj da se stvori javno mnjenje koje će razumeti potrebu za inkluzivnim obrazovanjem i tako obezbediti široku javnu podršku za sprovođenje mera inkluzivnog obrazovanja. Pri tome, jedna od najvažnijih ciljnih grupa treba da budu roditelje učenika bez PP s ciljem da se ublaže strahovanja i predrasude koje se sada pojavljuju kao značajne barijere za inkluzivno obrazovanje – *MPS i Zavod za unapređenje obrazovanja i vaspitanja*
- Podizanje svesti stručnjaka zaposlenih u predškolskim ustanovama i osnovnim školama o pravu dece sa PP na obrazovanje, njihovima razvojnim karakteristikama i obrazovnim potrebama, kao i obavezom obrazovnih institucija da svoje profesionalne aktivnosti usklađuju sa pravima i potrebama dece - *MPS i Zavod za unapređenje obrazovanja i vaspitanja*

Preporuke koje se odnose na uključivanje inkluzije dece sa PP u lokalne planove akcije za decu

- Obezbediti da se aktivnosti koje vode ka povećanju inkluzije dece sa PP u redovne škole uključe u lokalne planove akcije za decu. U sredinama gde su ovi planovi već razvijeni i usvojeni treba obezbediti da se ove aktivnosti uključe kada planovi budu modifikovani – *Lokalna administracija i roditelji dece sa PP*

Preporuke koje se odnose na sistematsko praćenje inkluzije dece sa PP u redovno obrazovanje

- Obezbediti da Informacioni sistem MPS (EMIS) sadrži informacije na osnovu kojih je moguće pratiti koliki je obuhvat dece sa PP predškolskim ustanovama, specijalnim i redovnim školama. Ove informacije treba učiniti dostupnim udruženjima roditelja dece sa PP kako bi se oni ojačali u zastupanju prava svoje dece – *MPS, lokalna administracija i roditelji dece sa PP*

Preporuke koje se odnose na uključivanje dece sa PP u predškolske programe

- Obezbediti da deca sa PP, u zavisnosti od vrste smetnji i teškoća, budu uključena 2-3 godine u programe predškolskog vaspitanja kako bi se pripremila za polazak u redovne škole – *MPS, lokalna administracija i roditelji dece sa PP*

Preporuke koje se odnose na uspostavljanje saradnje između specijalnih i redovnih škola

- Razviti mehanizme i instrumente koji će podstaći uspostavljanje saradnje između specijalnih škola i redovnih škola s ciljem da nastavnici i stručnjaci iz specijalnih škola pružaju podršku redovnim školama u inkluzivnim aktivnostima i da se olakša inkluzija dece iz specijalnih škola u redovne škole (npr. Ministarstvo može da obaveže sve specijalne škole i redovne škole koje se nalaze u blizini da u svojim godišnjim planovima uključe zajedničke aktivnosti) – *MPS i Zavod za unapređenje obrazovanja i vaspitanja*
- Razviti proceduru prelaska dece iz specijalnih škola u redovne škole koje bi jasno i precizno definisale uslove pod kojima može doći do prelaska, ko je odgovoran da inicira proces prelaska kada se steknu uslovi, kako se mora pripremiti dete i roditelji, koje pripremne aktivnosti moraju da se obave na nivou redovne škole u koju dete prelazi, na koji način će se detetu i roditeljima pružiti psihološka i pedagoška podrška u periodu nakon prelaska u redovnu školu itd. – *MPS, Zavod za*

unapređenje obrazovanja i vaspitanja, lokalna zajednica, predstavnici specijalnih i redovnih škola

- Obezbediti zaštitne mehanizme za zaposlene u specijalnim školama u slučajevima kada sprovođenje inkluzivnog obrazovanja dovede do zatvaranja specijalne škole pri čemu naglasak treba staviti na integrisanje ili povezivanje stručnjaka iz specijalnih škola sa redovnim školama koje će imati veliku potrebu za stručnjacima njihovog profila kako se sve veći broj dece sa PP bude uključivao u redovne škole (jedan način može biti da se postojeći stručnjaci iz specijalnih škola okupe u mrežu resursnih centara koji bi pružali podršku mreži redovnih škola i predškolskih ustanova u njihovom regionu, kao i roditeljima dece sa PP) - *MPS, lokalna zajednica, predstavnici specijalnih škola i sindikata zaposlenih u obrazovanju*

Preporuke koje se odnose na nastavne programe i kvalitet nastave u specijalnim i redovnim školama

- Revidirati postojeće nastavne programe koji se realizuju u specijalnim školama da bi u većoj meri uzeli u obzir očuvane kapacitete dece i njihove obrazovne potrebe, da bi u većoj meri pripremali decu za život i da bi se povećale mogućnosti dece sa PP da pređu u redovne škole itd. Da bi se obezbedili uslovi za prelazak dece iz specijalnih škola u redovne škole neophodno je da se u buduće nastavne programe uključe i nastavni programi iz redovnog obrazovanja - *MPS i Zavod za unapređenje obrazovanja i vaspitanja*
- Razviti uputstva za nastavnike koja će im pomoći da prilagode nastavni program obrazovnim potrebama dece sa PP, njihovim očuvanim kapacitetima i stilu učenja. Ove preporuke treba da precizno odrede pod kojima uslovima i na koji način nastavni program treba prilagoditi za pojedine kategorije dece sa PP koja su uključena u redovne škole - *MPS i Zavod za unapređenje obrazovanja i vaspitanja*
- Na nacionalnom nivou odrediti bar minimalne standarde obrazovnih postignuća, tj. znanja, veštine i stavove koje obrazovni sistem garantuje deci sa PP i njihovim roditeljima (ovi standardi mogu da se

formulišu u zavisnosti od vrste i stepena smetnji i teškoća). Pored toga, od izuzetne važnosti je da se razvije i sistem za kontinuirano praćenje realizacije postavljenih standarda inače će oni ostati „prazno slovo na papiru“. Ocenjivanje učenika sa PP povezati sa ovim standardima - *MPS i Zavod za unapređenje obrazovanja i vaspitanja*

Preporuke koje se odnose na obrazovanje i obuku stručnjaka u obrazovnom sistemu

- Obezbediti obuku stručno-pedagoških nadzornika kako bi se razvili njihovi kapaciteti za prepoznavanje diskriminacije dece sa PP u obrazovnom sistemu. U obuku bi trebalo uključiti sve stručne organizacije koje su u prethodnom periodu razvile značajne kapacitete realizujući programe i projekte iz domena inkluzivnog obrazovanja - *MPS*
- Razvijati kapacitete vaspitača i nastavnika da izađu u susret razvojnim i obrazovnim potrebama dece sa PP oslanjajući se na njihove očuvane kapacitete, tj. razvijati njihove kapacitete za interaktivne i individualizovane modele nastave i učenja. To znači da učitelji i nastavnici u redovnim školama steknu funkcionalno znanje o deci i učenicima sa PP, a defektolozi, koji u većini realizuju nastavu u specijalnim školama, da steknu znanja iz predmeta ili grupe predmeta koje predaju. Posebno je važno da se razviju kapaciteti nastavnika da u radu sa učenicima bez PP obezbede da oni prihvate i poštuju svoje drugove i drugarice sa PP kako bi se obezbedilo da se deca sa PP osećaju bezbedno, sigurno i prihvaćeno što je neophodan uslov da i ova deca mogu da razviju samopoštovanje - *MPS i Zavod za unapređenje obrazovanja i vaspitanja*
- Razviti priručnik za vaspitače i nastavnike koji će im objasniti i ilustrovati kako se prave Individualni razvojno obrazovni planovi (IROP). Obezbediti, takođe, i seminare za vaspitače i nastavnike na kojima bi mogli dodatno da unaprede svoje kapacitete za razvoj i primenu individualnih planova

- Razviti sisteme za razmenu dobrih modela rada i pozitivnih iskustava na koji može da se osloni svaki nastavnik koji radi sa decom sa PP. Kao deo tog sistema omogućiti uslove i podršku nastavnicima da formiraju nacionalnu mrežu nastavnika koji rade sa decom sa PP i iskoristiti pozitivna iskustva postojeće mreže nastavnika za inkluzivno obrazovanje koja je podržana od strane Fonda za otvoreno društvo, kao i mreže obrazovnih institucija koju je formirala organizacija Save the Children - *MPS i Zavod za unapređenje obrazovanja i vaspitanja*
- Da bi se obezbedilo da naredne generacije nastavnika i vaspitača budu osposobljeni i pripremljeni za rad sa decom sa PP treba obezbediti da svi Fakulteti koji školuju nastavnike za obrazovni sistem uključe u svoje akademske programe odgovarajuće predmete/kurseve – *MPS i Nastavnički fakulteti*

Preporuke koje se odnose na pružanje podrške roditeljima dece sa PP

- Napisati informator za roditelje dece sa PP u kojem bi bili upoznati sa svojim pravima i pravima svoje dece u domenu obrazovanja, kao i sa procedurama i mehanizmima kako da ostvare svoja prava – *MPS i Zavod za unapređenje obrazovanja i vaspitanja*
- Pružiti podršku roditeljima dece sa PP u pogledu njihovog organizovanja i umrežavanja, a naročito u pogledu uspostavljanja saradnje sa obrazovnim institucijama kroz koju bi roditelji zastupali i štitili prava svoje dece, ali bi pružali i podršku nastavnicima i vaspitačima u radu sa decom sa PP – *MPS i lokalna administracija*